

Prof. dr. Riemer Roukema

Motieven om christen te worden in de tweede en derde eeuw

**Overzicht en analyse van
primaire en secundaire
getuigenissen**

Rede, in verkorte vorm uitgesproken, bij het afscheid van Riemer Roukema als hoogleraar Nieuwe Testament (2002-2014) en onderzoekshoogleraar Vroeg Christendom (2014-2023) aan de Protestantse Theologische Universiteit

23 juni 2023

Protestantse Theologische **Universiteit**

Inspiring wisdom

Colofon

Motieven om christen te worden in de tweede en derde eeuw

Overzicht en analyse van primaire en secundaire getuigenissen

Riemer Roukema, Utrecht, 23 juni 2023

ISBN 978-90-73954-98-4

Oplage

350 ex.

Uitgever

Protestantse Theologische Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design

Portretfoto

Marco Bijdevaate

Coverfoto

Christusmonogram uit de catacomben van Commodilla, Rome, vierde eeuw.

Uit: Antonia Ferrua, Bruno Nardini en Helga Meighörner-Romei, *Katakomben. Unbekannte Bilder des frühen Christentums unter der Via Latina*, Stuttgart 1991.

Druk

Verloop Drukkerij - Alblasserdam

Geachte mijnheer de rector, waarde collega's, studenten, familie, vrienden en belangstellenden.

Ter inleiding

Al in het begin van mijn studie theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam ben ik gefascineerd geraakt door de begintijd van het christendom; zowel door hetgeen het Nieuwe Testament daarover vermeldt als door alles wat in de omstreeks vijf eeuwen daarna is gebeurd en geschreven. In het eerste jaar van de studie, in 1974, werd die belangstelling gewekt door de colleges Nieuwtestamentisch Grieks en (wat heet) tekstkritiek, gegeven door professor J.J. Thierry. Hij las met ons gedeelten van het Griekse Nieuwe Testament en besprak de overlevering ervan in de handschriften van de eerste eeuwen van onze jaartelling. In het tweede jaar was er het college Vroege Kerkgeschiedenis van professor Cees Augustijn die het normaal vond om Latijnse teksten met ons te bespreken, van Augustinus bijvoorbeeld, zonder vertalingen ernaast; mondeling vertaalde hij ze wel. Later gaf professor Tjitze Baarda mij voor mijn doctoraal (nu: master) Nieuwe Testament het boek van Hans von Campenhausen op: *Die Entstehung der christlichen Bibel*, vol verwijzingen naar de vroege kerkgeschiedenis. In die tijd is het Nieuwe Testament immers als collectie, als canon, samengesteld, of veeleer: gegroeid. Opnieuw ging er een wereld voor mij open. Ik deed een bijvak patristiek onder begeleiding van professor Cees Datema, waarvoor ik kostelijke boeken te lezen kreeg, zoals over de Bijbeluitleg van Origenes en over Johannes Chrysostomus. Mijn eindscriptie ging over een tekst uit het Nieuwe Testament en de uitleg daarvan in de eerste eeuwen.¹

Sinds het begin van mijn studie zijn er bijna 49 jaar verstreken en nog ben ik niet uitgekeken op diezelfde materie: het begin van het christendom in brede zin, temporeel en theologisch. Ik had en heb ook wel studieuze belangstelling voor andere onderwerpen, maar sommige heb ik meer of minder rigoureuus aan de kant geschoven; een mens kan niet alles doen en bijhouden. Maar die vroege ontwikkeling en uitwaaiering van het christendom is mij blijven boeien. Vandaar dat ik vanmiddag een thema wil bespreken dat bij uitstek daaronder valt en waaraan ik – achteraf tot mijn eigen verbazing – nog nooit een lezing of

1 *Noch de Zoon. Doctoraalscriptie over de uitleg van Mt 24:36/Mk 12:32 in de oude kerk*, Amsterdam 1980.

publicatie heb gewijd. U kent het onderwerp al, u bent erop afgekomen: welke motieven hadden mensen van de tweede en derde eeuw van onze jaartelling om christen te worden? Het gaat mij dus niet in de eerste plaats om de bredere vraag hoe het christendom zich toen heeft verspreid, maar specifiek hierom: wat is er bekend van persoonlijke motieven of gebeurtenissen die mensen ertoe hebben gebracht, zich erbij aan te sluiten? Toch wil ik die bredere vraag van de vroege verspreiding van het christendom wel bij mijn uiteenzetting betrekken, bij gebrek aan voldoende variatie in de persoonlijke getuigenissen. Ook bleek het onvermijdelijk om naast motieven ('waarom?') enkele oorzaken ('waardoor?') die tot bekering hebben geleid te bespreken.

Het is nog altijd verbazingwekkend dat dat marginale christendom met zijn betwistbare geloofsvoorstellingen – God die mens wordt, opstanding uit de dood, om maar iets te noemen – zich in de tweede en derde eeuw in de landen rondom de Middellandse Zee heeft gehandhaafd en verbreid. Scherpzinnige weerleggingen van deze obscure nieuwe godsdienst haalden praktisch niets uit. Van die weerleggingen wil ik vier voorbeelden geven. Ten eerste: dankzij Origenes van Alexandrië (185-254 AD) is de bijtende kritiek van de Platoonse filosoof Celsus (circa 180 AD) in diens werk *De ware leer* grotendeels bewaard gebleven.² Origenes heeft hieruit ruimhartig geciteerd en vervolgens uitvoerig erop gereageerd. Ten tweede: het werk van de filosoof Porphyrius van Tyrus (234-ca 303 AD), *Tegen de christenen*, is veel minder goed overgeleverd, maar uit latere citaten kunnen we wel opmaken dat de auteur het christendom en zijn Schriften goed kende en ter zake kundige kritiek erop heeft geleverd.³ Ten derde: Lucianus van Samosata (geboren ca 120 AD) schreef een spottend

2 Zie Henry Chadwick, *Origen: Contra Celsum: Translated with an Introduction and Notes*, Cambridge 1965, en bijvoorbeeld Robert L. Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them*, New Haven/London 1984, 94-125.

3 Zie Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them*, 126-163; S. Morlet, *Le traité de Porphyre contre les chrétiens. Un siècle de recherches, nouvelles questions. Actes du colloque international organisé les 8 et 9 septembre 2009 à l'Université de Paris IV-Sorbonne* (Collection des Études Augustiniennes. Série Antiquité 190), Paris 2011; hierover Michael Chase, 'Porphyry against the Christians: Critical Notes on a Recent Volume of Studies', *The International Journal of the Platonic Tradition* 8 (2014), 93-106; Matthias Becker (red.), *Porphyrios, Contra Christianos: Neue Sammlungen der Fragmente, Testimonien und Dubia mit Einleitung, Übersetzung und Anmerkungen* (Texte und Kommentare 52), Berlin 2016. – Socrates van Constantinopel (ca 385-450 AD), *Kerkgeschiedenis* III, 23, 38, editie en Franse vertaling Pierre Périchon, Pierre Maraval, *Sources Chrétiennes* 493, Paris 2005, vermeldt als eerste dat Porphyrius het christendom de rug heeft toegekeerd, zodat hij eerst christen was. Bij Eusebius, die veel eerder leefde, in zijn *Kerkgeschiedenis* VI, 19, 2-10, editie en Engelse vertaling J.E.L. Oulton, H.J. Lawlor, Loeb Classical Library 265, Cambridge MA/London 1932 (Nederlandse vertaling Chr. Fahner, Zoetermeer 2000), komt dit echter niet voor. Het is dus allerminst zeker of Porphyrius zelf ooit christen is geweest.

werkje getiteld *De dood van Peregrinus*. Peregrinus – zijn naam betekent ‘vreemdeling’, hij heette ook Proteus – was op overspel betrapt, had zijn eigen vader vermoord, leidde als Cynisch filosoof een zwervend bestaan, en leerde zo in Palestina christenen kennen. Bij hen sloot hij zich aan, en in hun midden wist hij zich al gauw op te werken tot profeet en voorganger. Hij werd om reden van zijn nieuwe geloof gevangen gezet maar ook weer vrijgelaten omdat de gouverneur hem het genoeg van het martelaarschap en de bijbehorende roem niet gunde. Hij wist financieel goed van de christenen te profiteren, at echter verboden voedsel (misschien een afgodenoffer), en werd toen uit zijn gemeente verstoten. Teruggekeerd naar het Cynisme, stierf hij later door zelfverbranding.⁴ Lucianus presenteert hem als een charlatan die op aandacht is belust. Zijn beschrijving van Peregrinus’ ‘christelijke carrière’ is uiteraard niet bedoeld als reclame voor het christendom. Ten vierde: in de dialoog *Octavius*, omstreeks 200 AD geschreven door Minucius Felix, krijgt de niet-christelijke gesprekspartner Caecilius ruimschoots de gelegenheid zijn bezwaren tegen het christendom uiteen te zetten. Daarna krijgt hij een nog langer, voornamelijk filosofisch antwoord van de christen Octavius, waardoor Caecilius – aldus de auteur – zich uiteindelijk laat overtuigen.⁵ Ten vijfde nog een recent voorbeeld: in februari van dit jaar publiceerde de classicus, oudhistoricus en zelfverklaard vrijdenker Anton van Hooff een goed leesbaar boek, *Je hebt gewonnen, Galileeër. Denken versus geloven in de oudheid*.⁶ Met ongeloof zet hij daarin uiteen hoe het christendom ondanks al die intelligente kritiek en terechte spot uit de eerste eeuwen toch de overhand heeft gekregen. De titel van zijn boek is een vermeende uitspraak van keizer Julianus die in de vierde eeuw probeerde de oude Griekse godsdienst opnieuw in te voeren. Na een keizerschap van anderhalf jaar stierf hij echter in 363 AD in een slag met de Perzen ten gevolge van een speerstoot. Stervend zou hij hebben gezegd: ‘Je hebt gewonnen, Galileeër.’⁷ Met die Galileeër bedoelde hij Jezus. En dat terwijl er zo veel tegen

4 Griekse editie en Engelse vertaling: A.M. Harmon, *Lucian with an English Translation* 5 (Loeb Classical Library 302), London/Cambridge MA 1972, 1-51; zie hierover Jan N. Bremmer, ‘Peregrinus’ Christian Career’, in Anthony Hilhorst, Émile Puech, Eibert Tigchelaar (red.), *Flores Florentino: Dead Sea Scrolls and Other Early Jewish Studies in Honour of Florentino García Martínez* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 122), Leiden 2007, 729-747. Andere kritische opmerkingen van Lucianus over christenen komen voor in zijn werk *Alexander de valse profeet*, § 25 en 38; editie en vertaling: A.M. Harmon, *Lucian with an English Translation* 4 (Loeb Classical Library 162), Cambridge MA/London 1992, 208-209; 224-225.

5 Editie G. Quispel, *M. Minucii Felicis Octavius uitgegeven en van commentaar voorzien* (Griekse en Latijnse schrijvers met aantekeningen 61), Leiden 1973; vertaling Tjitte H. Janssen, *Minucius Felix. Octavius. Vertaling, inleiding en aantekeningen*, Amsterdam 1994.

6 Utrecht 2023.

7 De uitspraak is overgeleverd door Theodoretus van Cyrus (5de eeuw), *Kerkgeschiedenis* III, 25, 7;

hem en zijn leer pleitte, om van de ongelooftwaardigheid van allerlei christenen maar te zwijgen.

Bovendien waren er, af en toe en hier en daar, de vervolgingen van christenen door toedoen van de plaatselijke of regionale Romeinse overheid, enkele malen zelfs in grotere delen van het Romeinse rijk.⁸ We zouden kunnen denken dat mensen het daarom wel uit hun hoofd lieten om zich bij de christenen aan te sluiten of erbij te blijven. Maar de vervolgingen hebben de gestage groei van het christendom niet kunnen stuiten. Wat trok mensen daarin dan toch zo aan?

Qua methode heb ik ervoor gekozen u niet meteen brede beschouwingen voor te houden, theorieën waarvan menigeen van u wel eens heeft gehoord of gelezen. Een alumnus van onze universiteit zei mij dat hij wel wist, waarom mensen toen christen werden: om reden van de gemeenschapszin, liefde en zorg die er in die vroege gemeenten heersten. Die trokken anderen aan, en zo is het gekomen dat het christendom tegen het onbegrip, de spot en de verdrukking in langzamerhand meer en meer aanhangers in het Romeinse Rijk kreeg. Dit is zeker een plausibele visie, ik kom er nog op terug, en toch zal mijn aandacht nu niet in de eerste plaats uitgaan naar zulke algemene motieven, maar naar enkele persoonlijke getuigenissen uit de eerste hand. Daaraan voorafgaand heb ik eerst nog drie opmerkingen van algemene aard.

Zowel ten aanzien van zulke bredere beschouwingen als van de overgeleverde persoonlijke getuigenissen moeten ons realiseren dat we over het vroege christendom wel heel wat aan de weet kunnen komen, maar dat er nog veel meer is dat wij niet weten en amper kunnen weten. Veel teksten zijn immers

editie L. Parmentier en G.C. Hansen, met Franse vertaling van P. Canivet in *Sources Chrétiennes* 530, Paris 2009. Zie over Julianus ook G.J.D. Aalders, *Julianus de Afvallige. Het leven van een verbitterde keizer*, Kampen 1983 en Hans Teitler, *Julianus de Afvallige. Nieuw licht op de christenvervolgingen*, Amsterdam 2009.

8 De laatste jaren zijn in Nederland twee proefschriften verdedigd waarin de zwaarte van de zogenoemde christenvervolgingen door de Romeinse overheid sterk wordt gerelativeerd of nog verdergaand in twijfel getrokken: respectievelijk Karen P.S. [Renske] Janssen, *Religio Illicita? Roman Legal Interactions with Early Christianity in Context*, Universiteit Leiden 2020 (<https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A2967949/view>) en Adeline Koppius, *Martyrium en Persecutio. Een studie naar de primaire bronnen over martelaarschap en vervolging tijdens de keizers Decius en Valerianus*, Universiteit van Amsterdam 2022 (<https://pure.uva.nl/ws/files/89162590/1.pdf>). Janssen merkt terecht op dat de christenen in die eeuwen niet onophoudelijk om hun geloof werden vervolgd. Koppius probeert aan te tonen dat de christenen elkaar de filteringen aandedden, en dat is zeer aanvechtbaar, om niet te zeggen ongelooftwaardig.

niet bewaard gebleven, om van archeologische artefacten maar te zwijgen.⁹ Beperken we ons tot de tweede en derde eeuw, dan zijn de meeste christelijke boeken en brieven van die tijd voor ons verloren gegaan. We kennen wel veel titels en citaten, maar lang niet al die werken in hun geheel, en dat geldt temeer van brieven, op vergankelijk papyrus geschreven, die geen enkel spoor hebben nagelaten. Uit wat er nog wel is, moeten we de witte vlakken proberen in te vullen, maar daarbij gaat het noodzakelijkerwijs meestal om veronderstellingen, hoe plausibel die ook kunnen zijn. We kunnen er niet zonder, maar we moeten ons wel realiseren dat we dan werken met hypothesen.

Gaat het om bewaard gebleven persoonlijke getuigenissen van auteurs die in de tweede en derde eeuw verklaren waarom ze christen geworden zijn of hoe dat in zijn werk is gegaan, dan betreft dat steeds mensen die konden lezen en schrijven, en dus een literaire scholing hadden genoten. Dat enkele van hun getuigenissen bewaard gebleven zijn, is een voordeel, maar er is ook een nadeel aan mijn concentratie op hun teksten, namelijk dat we dan de stemmen horen van een zeer beperkte groep van – noem het – intellectuelen. Want de meeste mensen konden destijds niet of amper lezen en al helemaal niet schrijven; schrijven was een kunst op zichzelf.¹⁰ Je kon als ongeletterde wel een schrijver vragen een briefje voor je op te stellen om aan je familie aan de andere kant van de Middellandse zee te laten weten hoe het met je ging of om iets te regelen, maar briefjes waarin iemand vertelt dat en waarom hij of zij christen is geworden, zijn ons niet bekend.¹¹ Misschien zijn die er wel nooit geweest, bijvoorbeeld omdat zo'n schriftelijke mededeling riskant werd gevonden. Wat zou je familie er wel niet van denken? Ondanks hun numerieke

9 Zie over de weinige archeologische vondsten van christenen van de eerste eeuwen Eddy van den Brink, *Van Romeins tot Romaans. Kunstgeschiedenis van Europa van 200 tot 1200*, Zoetermeer 2000, 13-43; Arnold Provoost, *De eerste christenen. Hun denken en doen*, Leuven/Kampen 2009.

10 Zie William Harris, *Ancient Literacy*, Cambridge MA 1989; William Johnson, 'Learning to Read and Write', in W. Martin Bloomer (red.), *A Companion to Ancient Education*, Malden 2015, 137-148; Chris Keith, 'Urbanization and Literate Status in Early Christian Rome: Hermas and Justin Martyr as Examples', in Steve Walton, Paul R. Trebilco, David W.J. Gill (red.), *The Urban World and the First Christians*, Grand Rapids MI 2017, 187-204; Eleanor Dickey, *In een Romeins klaslokaal. Een schoolboek uit de eerste eeuw* (vertaald door Arian Verheij en Vincent Hunink), Amsterdam 2017, 21-60.

11 Zie bijvoorbeeld A.S. Hunt, C.C. Edgar, *Select Papyri I-II: Non-Literary Papyri. Private Affairs with an English translation* (Loeb Classical Library 266, 282), Cambridge MA/London 1932, 1934; J. Hengstl, G. Hage, H. Kühnert, *Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens. Griechisch-deutsch* (Tusculum), München 1978; AnneMarie Luijendijk, *Greetings in the Lord. Early Christians and the Oxyrhynchus Papyri* (Harvard Theological Studies 60), Cambridge MA 2008; Lincoln H. Blumell, Thomas A. Wayment, *Christian Oxyrhynchus Texts, Documents, and Sources*, Waco TX 2015.

overwicht zal ik op die veel grotere categorie van ongeletterde mensen pas na mijn behandeling van enkele persoonlijke getuigenissen ingaan.

Graag had ik onder die getuigen ook een auteur van joodse afkomst willen opnemen, maar daarvan is er uit de tweede en derde eeuw niet één overgeleverd.¹² Ik moet me dus beperken tot vijf getuigen die afkomstig zijn uit andere volken.

I. Primaire getuigenissen

Justinus de Martelaar

Zien we af van enkele korte verwijzingen van de apostel Paulus naar de grote ommekeer in zijn leven,¹³ dan is Justinus van Flavia Neapolis in Samaria, het huidige Nablus, de eerste van wie we in zijn eigen woorden kunnen lezen hoe en waarom hij christen is geworden. Hij is geboren in het begin van de tweede eeuw. Zijn vader en grootvader hadden voluit Griekse namen, maar hij verklaart dat hij afstamde van de Samaritanen.¹⁴ Samaritanen baseerden hun godsdienstige overtuigingen op de Pentateuch, de eerste vijf boeken van het nu zo genoemde Oude Testament, maar nergens laat Justinus weten dat hij daarmee al in het bijzonder bekend was; wel laat hij weten dat hij niet besneden was.¹⁵ Meestal wordt hij genoemd: Justinus de Martelaar (ofwel: de Getuige), omdat hij omstreeks 165 AD met zes anderen is terechtgesteld daar hij als christen geen offer aan de Romeinse goden wilde brengen.¹⁶

12 Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine* (Penguin Books), London 1986, 271, kwam tot dezelfde conclusie.

13 1 Kor. 9:1; 15:8; Gal. 1:15-16.

14 *Dialog met de jood Trypho* 120, 6; editie Edgar J. Goodspeed, *Die ältesten Apologeten. Texte mit kurzen Einleitungen*, Göttingen 1914, 90-265 (240); Engelse vertaling Thomas B. Falls, *Saint Justin Martyr* (Fathers of the Church 6), Washington DC 1948, 147-366 (344). De namen van zijn vader en grootvader luidden respectievelijk Priscus en Bacchius, blijkens *1 Apologie* 1, 2; editie Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, 26; vertaling G.J.M. Bartelink, *Twee apologeten uit het vroege Christendom. Justinus en Athenagoras* (Na de Schriften 1), Kampen 1986, 21.

15 *Dialog met Trypho* 28, 2. Hans von Campenhausen, *Griechische Kirchenväter*, Stuttgart 1955, 15, stelt: 'Jedenfalls war Justin von Haus aus Heide.' Zie voor de Samaritanen Pieter W. van der Horst, *De Samaritanen. Geschiedenis en godsdienst van een vergeten groepering* (Serie Wegwijs), Kampen 2004.

16 De Griekse acta van Justinus' martelaarschap in Gustav Krüger, Gerhard Ruhbach, *Ausgewählte Märtyrer-akten* (Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtliche Quellschriften Neue Folge 3), Tübingen 1965, 15-17; vertaling J.N. Bremmer, J. den Boeft, *Martelaren van de oude kerk. Bewaarde documenten van de christenvervolging tot circa 300 na Christus* (Na de Schriften 4), Kampen 1988, 28-31. Zie over Justinus ook M.A. van Willigen, *Getuigen uit de Vroege Kerk*, Apeldoorn 2018, 231-247.

Ergens tussen 155 en 160 AD heeft Justinus een *Dialoog met de jood Trypho* geschreven die hij begint met te verklaren hoe hij christen was geworden.¹⁷ Hij was, wat we nu noemen, een echte Godzoeker. Aanvankelijk zocht hij naar een bevredigend antwoord op zijn verlangen naar God in diverse richtingen van de Griekse filosofie; in die filosofie ging het immers ook over God en de goden. De jonge Justinus verdiepte zich achtereenvolgens in de scholen van de Stoïcijnen, Aristoteles, Pythagoras en Plato. De leraren van de eerste drie richtingen stelden hem teleur, maar het Platonisme beviel hem wel.¹⁸ Toen hij zich ergens aan de oever van de zee had teruggetrokken, ontmoette hij daar een oude man met een vriendelijke en voorname uitstraling, met wie hij in gesprek raakte. Eerst hadden ze het over de Griekse filosofie, waarmee deze man goed bekend bleek te zijn. Vandaar dat hij Justinus kon laten zien dat de filosofen niet op alle vragen over God en de menselijke ziel een bevredigend antwoord hadden, ook Plato niet. Hun discussie ging onder meer over de vraag of de ziel sterfelijk of onsterfelijk is, over zielsverhuizing – al dan niet –, over de vraag of de wereld geworden en dus vergankelijk is of ongeworden en daarom onvergankelijk en eeuwig, en over de Godskennis van de ziel. Langs diverse wegen weet de oude man Justinus ervan te overtuigen dat de waarheid omtrent God en de ziel in de Griekse filosofie niet is te vinden. Justinus vraagt vervolgens wie je dan nog als leermeester zou kunnen nemen.¹⁹ Dan wijst de man op oude profeten die vervuld waren van een heilige geest. Hij bedoelt daarmee de profeten van Israël, die volgens hem als enigen de waarheid hebben gezien en verkondigd. Ook Mozes kunnen we trouwens onder die profeten rekenen.²⁰ Hun geschriften beantwoorden volgens die man alle filosofische vragen, al leveren ze daarvoor geen sluitende bewijzen, want ze stijgen daar bovenuit. Die profeten waren nu eenmaal geloofwaardige getuigen van de waarheid, want wat zij hebben gezegd en aangekondigd is later uitgekomen en komt nog steeds uit. Ze hebben gesproken over God, de Schepper van de wereld, en zij hebben Gods gezalfde Zoon, de Christus, aangekondigd. De man roept Justinus ertoe op te bidden dat de poorten van het licht voor hem geopend worden. 'Want – zegt hij – deze dingen zijn niet voor iedereen te zien en te vatten, maar alleen als God en zijn Gezalfde (ofwel Christus) het aan iemand geeft.'²¹

17 Editie Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, 90-101; vertaling met commentaar in J.C.M. van Winden, *De ware wijsheid. Wegen van vroeg-christelijk denken* (Bronnen van de Europese Cultuur 10), Baarn 1992, 22-63.

18 *Dialoog met Trypho* 2, 3-5.

19 *Dialoog met Trypho* 3, 1 - 7, 1.

20 Zie Deut. 18:15 en Justinus, *1 Apologie* 32, 1, waar hij Mozes de eerste van de profeten noemt; editie Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, 47; vertaling Bartelink, *Twée apologeten*, 50.

21 *Dialoog met Trypho* 7, 1-3.

Tot zover Justinus' weergave van de woorden van die oude man; die heeft weliswaar nog veel meer tegen hem gezegd, zo betuigt Justinus, maar hij vindt het niet het moment om dat allemaal op te schrijven. We mogen aannemen dat hij later in deze *Dialoog* onder meer put uit hetgeen die man hem uit Israëls profeten heeft voorgehouden. Ik zal hiervan één voorbeeld geven uit wat volgt kort op Justinus' relaas over zijn bekering. Met betrekking tot Jesaja 1:16, 'Wast u zich en wordt rein', zegt Justinus dat de profeet daarmee doelde op het bad dat verlossing brengt aan wie tot inkeer komen en zich reinigen door het geloof in het bloed en de dood van Christus.²² Met het oog op Christus en zijn dood citeert Justinus vervolgens de vierde profetie over de lijdende knecht van de Heer, Jesaja 52:10-54:6.²³ Na dat lange citaat zegt hij tot Trypho:

*Dus door het bad van de bekering en de kennis van God, dat er gekomen is vanwege de wetteloosheid van Gods volken, zoals Jesaja uitriep, zijn wij tot geloof gekomen; en wij menen dat wat hij heeft voorzegd, namelijk de doop, het water des levens is (Jer. 2:13); dit is het enige wat bekeerlingen kan reinigen.*²⁴

We keren weer terug tot de inleiding waarin Justinus vertelt van zijn ontmoeting met die onbekende man. Wat was het effect van diens woorden? Justinus schrijft dat er in zijn ziel een vuur ontvlamde en dat een verlangen (*erôs*) naar die profeten en naar de vrienden van Christus hem beving. Hij concludeerde dat deze woorden de betrouwbare en nuttige filosofie bevatten waarnaar hij op zoek was, en verklaarde tegenover Trypho dat hij op grond daarvan filosoof was.²⁵ Aan Justinus' kleding had Trypho al gezien dat deze een filosoof was,²⁶ en nu

22 *Dialoog met Trypho* 12, 3 - 13, 1. Justinus citeert de woorden 'Wast u zich en wordt rein' hier niet letterlijk, maar hij omschrijft ze aldus (te beginnen met het slot van Jes. 1:15): 'als iemand geen reine handen heeft, laat hij zich wassen, dan is hij rein'. In *Dialoog* 18, 2 en *1 Apologie* 44, 3-4 en 61, 7-8 citeert hij de tekst wel voluit, en in *Dialoog* 44, 4 zinspeelt hij erop.

23 *Dialoog met Trypho* 13, 2-9.

24 *Dialoog met Trypho* 14, 1. Merkwaardig is dat Justinus hier spreekt over 'de wetteloosheid van Gods volken'. Ondanks dit meervoud moet hij hiermee het volk Israël bedoelen, om twee redenen. Ten eerste: de uitdrukking ὑπὲρ τῆς ἀνομιᾶς τῶν λαῶν τοῦ θεοῦ herinnert aan de zojuist geciteerde tekst Jes. 53:8cd LXX in *Dialoog* 13, 6, ἀπὸ τῶν ἀνομιῶν τοῦ λαοῦ μου ἦκει εἰς θάνατον, 'vanwege de wetteloosheden van mijn (nl. Gods) volk vindt hij de dood'. In de termen ἀνομία en λαός heeft Justinus het enkelvoud en het meervoud verwisseld (overigens leest hij hier de variant ἦκει in plaats van ἤχθη ['hij werd geleid']; zo ook bijvoorbeeld *1 Clemens* 16:9; Justinus, *1 Apologie* 51, 1). Ten tweede: ook in *1 Apologie* 52, 10 gebruikt Justinus het meervoud οἱ λαοὶ τῶν Ἰουδαίων, 'de volken van de Joden', door Bartelink, *Twee apologeten*, 68, vertaald als 'de scharen van de Joden'.

25 *Dialoog met Trypho* 8, 1-2.

26 *Dialoog met Trypho* 1, 1-2.

had Justinus uitgelegd tot welke richting hij behoorde: die van de christenen. Hij zag dus geen enkele spanning tussen geloof en filosofie. De term 'filosofie' betekent dan ook: 'liefde voor de wijsheid'. Die wijsheid kan ook Christus zijn.²⁷

Dit verhaal is gesitueerd omstreeks 133 AD. Het is dus ongeveer 25 jaar later opgeschreven, tenzij Justinus dit al eerder voor zichzelf op schrift had gesteld. Hoe dan ook, het is ongetwijfeld literair gestileerd.²⁸ In zijn *Tweede Apologie* schrijft hij dat, toen hij nog volop in Plato geïnteresseerd was, hij christenen zag die met de dood werden bedreigd en desondanks kalm bleven. Daaruit concludeerde hij destijds al dat dit geen slechte mensen konden zijn.²⁹ Dit element vermeldt hij in het verhaal over zijn bekering in de *Dialoog* niet. Toch zou ik dit verslag in de kern geloofwaardig willen noemen. In ieder geval is Justinus christen geworden, want hij heeft over de Bijbel en de kerk en andere groeperingen diverse boeken geschreven, hij heeft zich als christelijk leraar in Rome gevestigd³⁰ en daar had hij zijn leven ervoor over om vast te houden aan Christus. Kennelijk begon het ermee, dat hij na de intellectuele discussie over de reikwijdte van de Griekse filosofie als het ware werd overvallen door een verliefdheid (*erōs*) op de boodschap van die oude man.

Wat was dus zijn motief om christen te worden en gedoopt te willen worden? Of waardoor werd die aandrang veroorzaakt? Hij werd aangesproken door iemand die op zijn golf lengte met hem in gesprek ging, zijn vragen serieus nam maar de bestaande antwoorden erop onvoldoende vond en aantoonde waarom hij er zo over dacht. Daarna getuigde de onbekende, maar vertrouwenwekkende man van de oude profeten die op een heel andere manier over God hadden gesproken én over diens Zoon, Christus. De ouderdom van die boeken, die in veel gevallen inderdaad ouder waren dan de geschriften van de Griekse filosofen, was voor Justinus een reden om daaraan geloof te hechten. Daarbij ervoer hij niet alleen een intellectuele bevrediging, maar ook voelde hij een vuur en een vorm van liefde in zich ontvlammen. Daarom heeft hij het spoor

27 Vgl. 1 Kor. 1:24 ('Christus, Gods kracht en Gods wijsheid'); 2:6-9; Kol. 2:3 ('Christus, in wie alle schatten van de wijsheid en kennis verborgen zijn').

28 Zo reeds Adolf von Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* I, Leipzig 1906, 330, die Justinus' relaas al te pessimistisch 'wenig lehrreich' noemt omdat hij meer over diens innerlijke ontwikkeling had willen lezen. A.D. Nock, *Conversion: The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, Oxford 1933, 256, merkt slechts op: 'There is undoubtedly a certain element of literary commonplace in the narrative.'

29 2 *Apologie* 12, 1-2; editie Goodspeed, 87; vertaling Bartelink, *Twee apologeten*, 99.

30 *Acta van het Martelaarschap van Justinus* 3, 3 (ed. Krüger/Ruhbach, 16); von Campenhausen, *Griechische Kirchenväter*, 18.

dat hem gewezen werd gevolgd. Zijn doop markeerde de beslissende wending naar het geloof in de God van Christus en de kennis van God.

In het vervolg van zijn *Dialog met Trypho* probeert hij omstandig te laten zien hoe de oude profeten volgens hem wezen op Christus; een voorbeeld hiervan vermeldde ik al. In het lezen van de profeten met het oog op Christus waren die oude man en Justinus niet uniek, want zo'n beroep op het Oude Testament komt ook al voor in het Nieuwe Testament. Voor ons zijn die interpretaties – waarop ik nu niet inhoudelijk kan ingaan – al gauw gekunsteld, maar destijds hadden ze een veel grotere overtuigingskracht.

Tatianus de Assyriër

Een bekeringsgetuigenis dat minder ruimte in beslag neemt, is dat van Tatianus, die naar eigen zeggen afkomstig was uit Assyrië (of veeleer de westelijker gelegen Romeinse provincie Syrië). In Rome heeft hij Justinus leren kennen en diens onderwijs gevolgd. In een fel geschrift van na Justinus' dood (circa 165 AD), *Rede tot de Grieken* – hetgeen in feite betekent: *Rede tot de heidenen* – beschrijft Tatianus een soortgelijke ontwikkeling als zijn leermeester had doorgemaakt.³¹ Hij had zich grondig verdiept in de Griekse filosofie en bovendien in allerlei religieuze richtingen, maar die bevredigden hem niet. Op zoek naar de waarheid, vond hij die, zo schrijft hij, in 'barbaarse', dat wil zeggen niet-Griekse geschriften, die veel ouder waren dan de Griekse opvattingen (*dogmata*) en goddelijk in vergelijking met de Griekse dwalingen. Door hun eenvoudige stijl, de kennis die hun auteurs van de toekomst hadden, hun voorschriften en hun visie dat één Wezen alles bestuurt (*to monarchikon*), werd hij geraakt en overtuigd; we kunnen ook vertalen: daardoor ging hij hierin geloven. Evenals zijn leermeester Justinus doelt Tatianus op de boeken van Israëls profeten, inclusief Mozes, en het geloof in één God die de wereld heeft geschapen en onderhoudt. Tatianus betuigt dat hij, dankzij Gods onderricht, inzag dat die geschriften een mens verlossen van de slavernij in de wereld en van de ontelbare heersers en tirannen. Die geschriften schenken ons, volgens hem, wat wij in principe al hebben ontvangen maar waarvan de dwaling ons afhield.³² Evenals Justinus noemt Tatianus zijn nieuw

31 Zie voor de datering Heinz-Günther Nesselrath, 'Einführung in die Schrift', in idem (red.), *Gegen falsche Götter. Tatian, Rede an die Griechen* (Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam Religionemque Pertinentia 28), Tübingen 2016, 3-36 (15-17).

32 *Rede tot de Grieken* 29; 35, 1; 42, 1; editie Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, 268-305; Engelse vertaling J.E. Ryland, *Ante Nicene Fathers 2*, 65-82 en Molly Whittaker, *Tatian: Oratio ad Graecos and Fragments* (Oxford Early Christian Texts), Oxford 1982. In § 18, 2 en 19, 1 noemt Tatianus Justinus met ere. Zie voor zijn ommekeer ook Peter Gemeinhardt, 'Tatian und die antike Paideia. Ein Wanderer zwischen zwei (Bildungs-)Welten', in Heinz-Günther Nesselrath (red.), *Gegen falsche*

gevonden christelijke levensvisie een 'filosofie'; anders dan Justinus spreekt hij van 'barbaarse' filosofie, hetgeen betekent 'niet-Griekse filosofie'.³³ Opvallend genoeg acht hij het in dit verband kennelijk niet opportuun om expliciet naar Christus te verwijzen, al bedoelt hij hem wel als hij verwijst naar oudtestamentische profetieën, naar de *Logos* en Johannes 1:3 en 1:5 citeert. Ook verwijst hij naar een 'verborgen schat' (vgl. Mat. 13:44) die wij al in ons hebben en waarnaar wij moeten graven.³⁴

Tatianus' motief om christen te worden stemt overeen met dat van zijn leermeester. Justinus' gezaghebbende onderricht over de oude boeken van de profeten van Israël heeft hem ervan overtuigd dat daarin de waarheid en verlossing zijn te vinden. In het spoor van Justinus beschouwt Tatianus dit onderricht als een niet-Griekse filosofie.

Clemens van Alexandrië

De derde persoon uit de tweede eeuw van wie iets over zijn weg naar het christendom bekend is, is Clemens van Alexandrië. Waarschijnlijk is hij omstreeks 150 AD geboren, misschien in Athene, kennelijk in een rijke familie.³⁵ Hoewel hij strikt genomen niet over zijn bekering schrijft, lijkt zijn ontwikkeling wel op die van Justinus en Tatianus. In het begin van zijn werk *Stromateis*, 'Tapijten' ofwel 'Vlechtwerken', 'Mengelwerk', heeft hij beknopt iets geschreven over zijn filosofische en geestelijke zoektocht. Hij zegt dat hij diverse voortreffelijke leraren heeft gehad, maar geen van hen noemt hij daar bij name. De eerste die hij vermeldt kwam uit Jonië (aan de westkust van het huidige Turkije) en woonde in Griekenland (waarschijnlijk Athene, vandaar het vermoeden van Clemens' Atheense herkomst), anderen waren afkomstig uit Syrië, Assyrië en Egypte, en hij vond een joodse leraar in Palestina. Degene die de grootste indruk op hem maakte, heeft hij leren kennen in Egypte. Hem noemt hij 'een bij uit Sicilië' die de bloemen op het veld van profeten en apostelen langsging en daaruit een zuivere kennis opzooeg waarmee hij zijn leerlingen inspireerde. Bij hem kwam Clemens als zoeker tot rust, zo schrijft hij.³⁶ Sommige vertalers hebben gemeend dat Clemens over zijn

Götter, 247-266 (252-253; 262-264).

33 *Rede tot de Grieken* 31, 1; 35, 1; 42, 1; 'filosoferen' met betrekking tot het christelijk geloof in 32, 1; 33, 1. Justinus gebruikt de term 'barbaarse filosofie' niet en zegt in *Dialoog met Trypho* 119, 4 zelfs: 'Wij (christenen) zijn dus geen verachtelijk volk en evenmin een barbaars ras.'

34 *Rede tot de Grieken* 13, 1-2 ('De duisternis heeft het licht niet in haar macht gekregen', Joh. 1:5); 19, 4 ('Alles is erdoor (d.w.z. door de *Logos*) ontstaan en zonder hem is niets ontstaan', Joh. 1:3); 30,1.

35 Zie bijv. Philippe Henne, *Clément d'Alexandrie*, Paris 2016, 11-13; 53.

36 ἀνεπαύσῃμην. *Stromateis* I, 11, 1-2; editie en Franse vertaling Claude Mondésert, Sources

diverse leraren in het algemeen schrijft dat zij de betrouwbare overlevering bewaard hadden van de apostelen Petrus, Jacobus, Johannes en Paulus die van vader op zoon was doorgegeven, maar dat lijkt mij onjuist.³⁷ Sommigen waren geen christenen, anderen wel. Helaas kunnen we alleen van die laatste en belangrijkste leraar met een redelijke zekerheid zeggen wie hij was, namelijk Pantaenus, want ruim een eeuw later identificeert Eusebius van Caesarea hem onder die naam in zijn *Kerkgeschiedenis*. Daarmee weten we nog niet veel, want over Pantaenus is weinig bekend; volgens de overlevering was hij in filosofisch opzicht geïnspireerd door de Stoïcijnen en had hij tot in India het evangelie verkondigd. Eusebius vermeldt dat Pantaenus zich uiteindelijk in Alexandrië had gevestigd als leraar aan een catechetische school. Daar zal Clemens hem hebben leren kennen. Volgens Eusebius is Clemens zijn leermeester uiteindelijk aan die school opgevolgd.³⁸

Uit deze schaarse gegevens kunnen we concluderen dat Clemens vooral onder invloed van Pantaenus vastigheid in het christelijk geloof heeft gevonden, maar wat hem nu zo speciaal in het onderricht van Pantaenus heeft getroffen,

Chrétiennes 30, Paris 1951, 51; Engelse vertaling John Ferguson, *Fathers of the Church* 85, Washington DC 2010.

- 37 *Stromateis* I, 11, 3; zo de vertaling van Mondésert, *Sources Chrétiennes* 30: 'Ces maîtres, qui conservent la vraie tradition du bienheureux enseignement ...'; vgl. Claude Mondésert, *Clément d'Alexandrie. Introduction à l'étude de sa pensée religieuse à partir de l'Écriture* (Théologie 4), Lyon 1944, 120. ook Ferguson, *Fathers of the Church* 85: 'But they preserved the true tradition of the blessed doctrine ...' Correct is daarentegen de vertaling van Otto Stählin, *Bibliothek der Kirchenväter* 2, 17, München 1936: 'Jene Lehrer aber, die die wahre ...Überlieferung... bewahrten ...'. Ook mijn Kamper voorganger J. Wytzes, *Clemens Alexandrinus en zijn Griekse vroomheid*, Kampen 1965, 16, brengt terecht een onderscheid tussen Clemens' leraren aan: 'Hij ondernam grote reizen, hoorde leraars, waaronder ook Christelijke, en vond, zoals hij zegt, ten slotte rust door het onderwijs van Pantaenus.' Clemens schrijft: Ἀλλ' οἱ μὲν τὴν ἀληθῆ τῆς μακαρίας σώζοντες διδασκαλίας παράδοσιν εὐθύς ἀπὸ Πέτρου τε καὶ Ἰακώβου Ἰωάννου τε καὶ Παύλου τῶν ἁγίων ἀποστόλων ... Op οἱ μὲν zou eigenlijk οἱ δέ moeten volgen: 'sommigen, ... anderen ...' Hoewel er geen οἱ δέ volgt, lijkt het mij met Stählin en Wytzes het waarschijnlijkst dat οἱ μὲν desondanks 'sommigen' betekent, zodat Clemens' uitspraak over het bewaren van de betrouwbare christelijke overlevering niet op al zijn leraren betrekking heeft.
- 38 Eusebius, *Kerkgeschiedenis* V, 10-11; VI, 6; VI, 13, 1-2; VI, 14, 8-9; editie en Engelse vertaling Oulton en Lawlor, *Loeb Classical Library* 265. In zijn bewaard gebleven werken verwijst Clemens eenmaal naar Pantaenus, in zijn *Eclogae Propheticae* 56, 2, editie en Italiaanse vertaling Carlo Nardi, *Biblioteca Patristica* 4, Florence 1985, 88-89, waar hij hem 'onze Pantaenus' noemt, in verband met diens visie op de oudtestamentische profeten. Over de veronderstelde school van Alexandrië zie Annewies van den Hoek, 'The "Catechetical" School of Early Christian Alexandria and its Philonic Heritage', *Harvard Theological Review* 90 (1997), 59-87; Alain Le Boulluec, 'Aux origines, encore, de l'"école" d'Alexandrie', *Adamantius* 5 (1999), 8-36; Piotr Ashwin-Siejkowski, 'Alexandria ad Aegyptum: The City that Inspired a Polyphony of Early Christian Theologies', in Walton, Trebilco, Gill (red.), *The Urban World*, 205-215.

kunnen we hieruit nog niet opmaken. Net als bij Justinus wijk ik daarvoor uit naar een andere passage uit Clemens' werk. In het begin van zijn onderricht aan onlangs gedoopte christenen, opgetekend in zijn werk *Pedagoog* (met wie hij Christus bedoelt), citeert hij deze profetie van Jesaja: 'Zie, een Kind is ons geboren, een Zoon is ons gegeven, wiens heerschappij op zijn schouder rust, en men noemt hem met de naam Engel van de grote raad' (Jes. 9:5 volgens de Septuaginta). Wie is dan dat onmondige Kind, vraagt Clemens, naar wiens beeld wijzelf ook onmondige kinderen zijn? Als antwoord citeert hij het vervolg bij Jesaja, waar de profeet zegt dat dit Kind ook heet: 'Wonderbare Raadsman, sterke God, eeuwige Vader, Vrededorst – door het verbreiden van zijn onderricht –, en er is geen einde aan zijn vrede' (Jes. 9:5-6).³⁹ Clemens roept uit:

O grote God, O volmaakt Kind! De Zoon is in de Vader en de Vader in de Zoon! Hoe zou het onderricht van dat Kind niet volmaakt kunnen zijn? – het onderricht dat zich uitstrekt naar alle kinderen, [dus ook] naar onszelf, en dat de onmondige kinderen die bij hem horen opvoedt. Naar ons heeft hij zijn handen uitgestrekt waarop wij stralend ons vertrouwen hebben gevestigd. Van dit kind getuigt ook Johannes [de Doper]: 'Hij is de grootste profeet van wie uit vrouwen geboren zijn; zie het Lam van God.'⁴⁰

Ik veronderstel dat ook Clemens in het onderricht van Pantaenus die uitgestrekte handen van Christus heeft ervaren, onder het beslag ervan is gekomen en in hem is gaan geloven op een manier die zijn eerdere leraren niet bij hem hadden kunnen teweegbrengen. In die uitgestrekte handen van Christus (vgl. Jes. 65:2) zien we dan een van Clemens' motieven om christen te worden, een motief dat is ingebed in het vertrouwen dat Pantaenus bij hem wekte. Dit lijkt wel op de invloed die die onbekende man bij de zee op Justinus heeft uitgeoefend. Een persoonlijke ontmoeting, een charismatische leraar. Voorts is een overeenkomst tussen Justinus, Tatianus en Clemens dat ook Clemens het christelijk geloof als een filosofie beschouwde. Onbekommerd spreekt hij dan van 'barbaarse – dus: niet-Griekse – filosofie'.⁴¹ En evenals Justinus heeft Clemens als christelijk filosoof

39 Clemens, *Pedagoog* I, 24, 1-2; editie en Franse vertaling Henri-Iréné Marrou, Marguerite Harl, Sources Chrétiennes 70, Paris 1960, 152-155. De woorden 'door het verbreiden van zijn onderricht' heeft Clemens aan de profetie toegevoegd.

40 *Pedagoog* I, 24, 3-4; vgl. Luc. 7:28 (waaraan Clemens 'profeet' heeft toegevoegd); Joh. 1:29, 1:36. Ook Eric F. Osborn, *Clement of Alexandria*, Cambridge/New York 2005, 2-3.

41 Zie bijv. Henne, *Clément d'Alexandrie*, 41-43 en *Stromateis* I, 44, 2; 89, 2 (editie Mondésert, Sources Chrétiennes 30); II, 1, 1-2; 5, 1 (editie P.Th. Camelot, Claude Mondésert, Sources Chrétiennes 38,

en leraar een grote invloed op anderen uitgeoefend, om hen voor het evangelie te winnen en in het christelijke leven te onderwijzen.

Gregorius de Wonderdoener

Een vierde bekeringsgetuigenis dat ons uit de tweede en derde eeuw is overgeleverd is dat van Gregorius, die later de bijnaam 'de Wonderdoener' ontving. Omstreeks 210/213 AD is hij in Neocaesarea in de provincie Pontus in Klein-Azië aan de Zwarte Zee geboren. Ook zijn ouders waren welgesteld en hij ontving een goede opleiding. Hij had in Beiroet zijn studie van het Romeinse recht willen voortzetten, maar reisde eerst, in 233 AD, met zijn broer Athenodorus naar Caesarea in Palestina, om hun zus daarheen te begeleiden. Daar was haar echtgenoot namelijk plotseling gestationeerd. Gregorius maakte van het bezoek aan Caesarea gebruik om er met zijn broer een bezoek te brengen aan de filosofisch-theologische school van de beroemde christelijke geleerde Origenes. Hoewel zij geen christenen waren, nodigde Origenes hen met aandrang uit om bij hem te komen studeren. Gregorius en Athenodorus waren onder de indruk van de goede sfeer die daar hing ('de zoetheid en charme'), en zij besloten op het voorstel in te gaan. Er ontstond een onweerstaanbare affectieve band met Origenes die Gregorius vergelijkt met de vriendschap tussen David en Jonathan (vgl. 2 Sam. 1:26).⁴² Maar het ging hem niet alleen om Origenes. Hij schrijft:

Als een vonk die ons in onze ziel raakte, zo ontvlamde en ontbrandde de liefde (erôs) voor dat heilige, allerliefste Woord (Logos), alleraantrekkelijkst door zijn onuitsprekelijke schoonheid; en daarbij kwam de liefde voor die man (nl. Origenes), de vriend en tolk van dat Woord. Diep gewond door die liefde (vgl. Hoogl. 2:5) werd ik ervan overtuigd, alle activiteiten en studies die ons goed leken te liggen op te geven, onder meer ook mijn mooie tradities, mijn vaderland en familieleden, zowel hen die daar waren als hen voor wie wij op reis waren gegaan. Mijn vriendschap en liefde ging alleen nog maar uit naar de filosofie en naar die goddelijke mens die daarin de weg wees.⁴³

Evenals Justinus ervoer Gregorius de ontdekking van Gods Woord, Christus, als

Paris 1954).

42 *Dankrede tot Origenes* 5, 48 - 6, 82; 6, 85-92; editie en Franse vertaling Henri Crouzel, Sources Chrétiennes 148, Paris 1969. Zie over Gregorius: Fox, *Pagans and Christians*, 516-542.

43 *Dankrede tot Origenes* 6, 83-84. Zie Christoph Marksches, *Zwischen den Zeiten wandern. Strukturen des antiken Christentums* (Europäische Geschichte), Frankfurt a.M. 1997, 57-58.

een liefde die zijn ziel in vuur en vlam zette maar die hem evenzeer, met een uitdrukking uit het Hooglied, verwondde. Evenals Justinus, Tatianus en Clemens beschouwde hij de kennis van Christus, het Woord, als filosofie, liefde tot de wijsheid. Vijf jaar lang bleef hij bij Origenes studeren. Bij zijn afscheid, in 238 AD, hield hij een dankrede waaraan het bovenstaande citaat en de andere gegevens zijn ontleend. Wat was Gregorius' motief om zijn studieplannen om te gooien, bij een christelijke geleerde te gaan studeren en zelf christen te worden? Evenals bij Justinus, Tatianus en Clemens gaf de ontmoeting met een vertrouwenwekkende leraar de doorslag. Zo werd ook Gregorius in het diepste van zijn ziel geraakt door dat Woord, Christus. Van belang was stellig ook dat Origenes hem ervan kon verzekeren dat het christelijk geloof een filosofie is en dus – mocht Gregorius dat denken – geen dom geloof voor mensen die niet kunnen nadenken.

Later werd Gregorius geroepen tot het ambt van bisschop van zijn geboortestad Neocaesarea. Naar verluidt heeft hij krachtig bijgedragen aan de verspreiding van het christelijk geloof in de provincie Pontus.⁴⁴ In verband hiermee en met hetgeen in sectie II. onder de secundaire getuigenissen nog aan de orde zal komen, is het vermeldenswaard wat Gregorius van Nyssa (335-394 AD) over zijn eerdere naamgenoot schrijft. In een preek over diens leven en dood vertelt hij – helemaal aan het eind, bij wijze van toegift, of als latere toevoeging – van een voorval dat wordt gedateerd omstreeks 250 AD. In Neocaesarea was na een heidens feest een epidemie uitgebroken waaraan velen bezweken. Op het gebed van Gregorius werden daarentegen tal van zieken genezen. Ten gevolge hiervan bekeerden allen zich tot Christus.⁴⁵ Dit bericht gaat terug op mondelinge overlevering. Als het op enige waarheid berust, dan zouden we hierin een motief vinden dat zieken en toeschouwers kunnen hebben gehad om zich te bekeren, namelijk de wonderen die gebeuren na het gebed tot de God van de christenen. Uit Neocaesarea is hiervan echter geen getuigenis uit de eerste hand overgeleverd.⁴⁶

Cyprianus van Carthago

Voor een vijfde getuigenis van een beslissende ommekeer in iemands leven gaan we naar het westelijke, Latijnstalige deel van het Romeinse Rijk. Het is van de hand van Cyprianus van Carthago. Hij is in het eerste decennium van de derde eeuw ergens in Romeins Africa geboren in een welgestelde, invloedrijke

44 Crouzel, *Grégoire le Thaumaturge*, 22-27.

45 Gregorius van Nyssa, *Leven van Gregorius de Wonderdoener* 99-103; editie Günther Heil, *Gregorii Nysseni Opera* 10, 1, Leiden 1990, 54-57; Engelse vertaling Michael Slusser, *Fathers of the Church* 98, Washington DC 1998, 84-87.

46 Zie Fox, *Pagans and Christians* 537-538; 574.

familie. In Carthago was hij leraar retorica geworden. In 246 AD was hij onder invloed van een priester, Caecilius of Caecilianus geheten, christen geworden; die heeft dus een soortgelijke invloed op Cyprianus gehad als die andere mannen op Justinus, Tatianus, Clemens en Gregorius. Volgens de beschrijving van Cyprianus' leven door zijn latere diaken Pontius nam hij al voor zijn doop radicale beslissingen, namelijk om in seksuele onthouding te gaan leven en zijn bezit aan de armen te geven. Volgens Pontius viel Cyprianus als ongedoopte catechumeen al zozeer op dat de gelovigen in hem al een priester en bisschop zagen – en misschien had dat onder meer te maken met zijn voorname afkomst. Zo'n bisschop wilden ze wel, die zou status aan de kerk geven!⁴⁷ Maar zoals we zullen horen, kijkt Cyprianus zelf nuchterder terug op de periode die aan zijn doop voorafging. In een brief aan zijn vriend Donatus geeft hij enig inzicht in wat hij zelf had doorgemaakt:

Ik verkeerde in duisternis en donkere nacht. In de deining van de onstuimige wereld zwierf ik wankelend en besluiteloos op dwaalsporen rond. Ik wist niet waarvoor ik leefde, waarheid en licht waren mij vreemd. In mijn toenmalige levensstijl vond ik het buitengewoon moeilijk te accepteren wat Gods genade mij tot mijn heil beloofde, namelijk dat je opnieuw geboren kunt worden (vgl. Joh. 3:3-4). Ongeloofwaardig vond ik het dat je door een bad van heilzaam water kunt afleggen wat je vroeger was en met een nieuw leven bezield kunt worden; en dat, ook al blijft het lichaam hetzelfde, de mens naar hart en ziel kan veranderen. Hoe is zo'n enorme ommekeer (conversio) mogelijk, zei ik. Dat je je plotseling ontdoet van wat je is aangeboren en in je fysieke bestaan is vastgeroest; dat je ineens datgene, waarmee je door langdurige gewenning bent vergroeid, aflegt? Die gewoonten zijn toch diep in je leven verworteld geraakt? Als iemand aan smulpartijen en rijk voorziene diners gewend was, wanneer leert die nog soberheid? Iemand die opviel met zijn dure gewaden en straalde van goud en purper, wanneer beperkt die zich nog tot eenvoudige, alledaagse kleding? Hij die genoot van hoge functies en eerbetoen kan geen roemloos privépersoon meer worden. Wie wordt omringd door

⁴⁷ Pontius de Diaken, *Het Leven van Cyprianus* 1-5; editie met Italiaanse vertaling A.A.R. Bastiaensen, *Vite dei Santi* 3, [Milaan] ²1981, 1-49; Engelse vertaling Ernest Wallis, *Ante-Nicene Fathers* 5, 267-274 en Roy J. Deferrari, *Early Christian Biographies* (Fathers of the Church 15), Washington DC 1952, 5-24. Zie ook Chris Tazelaar, *Cyprianus. Eenheid en eensgezindheid. 81 brieven en 2 traktaten. Vertaald uit het Latijn en toegelicht*, Budel 2013, 7-27.

drommen van gunstelingen, voortdurend wordt geveleid en begeleid door gediensig personeel, vindt het een straf om alleen te zijn. Met die voortdurende verlokkingen is het, zoals hij gewend was, onvermijdelijk dat drankzucht hem verleidt, hardvochtigheid hem ophitst, hij van zijn eierzucht geniet, en dat wellust (libido) hem ten val brengt.

Zo dacht ik vaak bij mezelf. Want ook ikzelf zat vast aan die vele dwalingen van mijn vroegere leven, ik werd erdoor beheerst, en ik geloofde niet dat ik me daarvan kon losmaken. Zo gaf ik toe aan de vele fouten die mij aankleefden. Omdat ik geen hoop had op een verandering ten goede, was ik toegeeflijk tegenover mijn wandaden, alsof die nu eenmaal onlosmakelijk bij mij hoorden. Maar toen werd door middel van het levenwekkende water de schandvlek van mijn vroegere leven afgewassen. Van boven stroomde in mijn gereinigde hart een zuiver licht naar binnen. Dankzij de Geest die uit de hemel werd uitgegoten herstelde die tweede geboorte mij tot een nieuw mens. Op wonderbaarlijke wijze bleek alles waaraan ik twijfelde onmiddellijk vast te staan. Wat gesloten was, bleek open te gaan, wat duister was, ging schitteren, wat eerst moeilijk was, bleek gemakkelijk te zijn, wat onmogelijk geacht werd, bleek uitvoerbaar te zijn. Ik begreep dat wat eerst vleselijk was geboren en onder een last van zonde en schuld had geleefd, aards was geweest, en dat wat de Heilige Geest zojuist had beziel, was begonnen aan God toe te behoren. Je weet het zelf maar al te goed en je herinnert je net als ik wat er van ons werd afgenomen en wat die dood van onze misdaden en het nieuwe leven in deugdzaamheid ons hebben gebracht.⁴⁸

48 *Aan Donatus* 3-4, editie J.N. Bakhuizen van den Brink, S. *Caecilii Cypriani Episcopi Carthaginiensis Martyris Scripta Quaedam* (Scriptores Christiani Primaevi 1), 's-Gravenhage 1946, 10-11. Ik had mijn eigen hierboven afgedrukte vertaling van deze passage al gemaakt voordat het internet mij eraan herinnerde dat ik Vincent Huninks vertaling van dit geschrift al eens had aangeschaft: *Cyprianus. Bidden in een boze wereld. Twee pamfletten uit het vroege christendom. Aan Donatus en Aan Demetrianus*, Budel 2006, 24-59 (met de Latijnse tekst). Vermoedelijk heeft Cyprianus deze brief in het jaar na zijn doop geschreven. Even hierna zal blijken dat de toenmalige bisschop van Carthago ook Donatus heette, maar dat is klaarblijkelijk een ander. De brief is niet uitdrukkelijk aan een *bis-schop* Donatus gericht. Victor Saxer, 'L'Afrique chrétienne (80-260)', in Luce Pietri (red.), *Le nouveau peuple (des origines à 250)* (Histoire du Christianisme 1), [Paris] 2000, 579-623 (607), meent dat de Donatus aan wie Cyprianus schrijft een vriend van hem was die hij aanmoedigde zich ook te beke-ren, maar dat laatste is onjuist. In deze brief gaat Cyprianus ervan uit dat zijn vriend Donatus ook gelovig en gedoopt is, misschien zelfs gelijk met hemzelf (*Aan Donatus* 4 [het slot van het bovenstaande citaat]; 16).

U ziet: de stijl en inhoud van Cyprianus' getuigenis zijn heel anders dan bij Justinus, Clemens en Gregorius. De inhoud strookt ook niet met de latere vrome woorden van zijn diaken Pontius. We kunnen ons afvragen of iemand die meent nog vast te zitten aan zijn oude leven en zozeer twijfelt aan de mogelijkheid van een nieuw leven door de doop, er wel aan toe is gedoopt te worden. Moest zijn geloof daarvoor eerst niet sterker worden? Maar vermoedelijk hebben de priester Caecilianus en de bisschop, die evenals die vriend ook Donatus heet, als volgt over Cyprianus gedacht: in principe wil hij wel, maar de kracht ontbreekt hem. Dat is ook niet vreemd, want hij heeft de Heilige Geest nog niet ontvangen. Als hij door de doop die Geest ontvangt en nieuwgeboren uit het water opstaat, dan zal alles voor hem in een ander licht komen te staan. – Daarvan getuigt Cyprianus immers: van de krachtige, heilzame uitwerking van het ritueel van de doop zelf. Iets dergelijks hoorden we ook van Justinus.⁴⁹

Wat was dus Cyprianus' motief om christen te worden? Caecilianus had het hem allemaal verteld, en al was Cyprianus ontevreden over zijn stuurloze leven en vond hij het evangelie kennelijk een aansprekend verhaal, hij vond het te mooi om voor hem waar te zijn. Toch heeft hij onder invloed van deze priester en ongetwijfeld met instemming van de bisschop de stap gewaagd, zich te laten dopen. Kennelijk vertrouwde hij erop dat ze gelijk zouden krijgen: de doop vaagt jouw twijfels en zwakheden weg. En zo is het in 246 AD gebeurd. Daarna werd hij al snel priester en in 248/249 AD bisschop. Kort daarop liet keizer Decius de christenen onder druk zetten om aan de Romeinse goden te offeren. Omdat dit neerkwam op een christenvervolging, heeft Cyprianus zijn kerk in een zware periode geleid, aanvankelijk vanuit een zelfgekozen ballingsoord. In 258 AD is hij zelf als martelaar voor het geloof in Christus om het leven gebracht.⁵⁰

II. Secundaire getuigenissen

Thecla van Iconium

We hebben nu kennis genomen van vijf getuigenissen van mannen, maar is er niet iets te vermelden van de motieven van vrouwen die zich bekeerd hebben? Helaas, niet uit de eerste hand. De filosoof Celsus spotte dan wel dat het

49 Zie diens *Dialog met Trypho* 14, 1: 'door het bad van de bekering en de kennis van God ... zijn wij tot geloof gekomen'.

50 Editie Krüger, Ruhbach, *Ausgewählte Märtyrerakten*, 62-64; vertaling G.J.D. Aalders, *Van huisgemeente tot wereldkerk. De eerste drie eeuwen christendom*, Kampen [1977], 118-121.

christendom vooral vrouwen en kinderen aantrok,⁵¹ maar uit de tweede en derde eeuw zijn er van vrouwen geen primaire getuigenissen over hun bekering bewaard gebleven, mochten die al ooit op schrift zijn gesteld. Er is wel iets geschreven over vrouwen die gedoopt wilden worden, maar dan komen we in aanraking met een ascetische tak van het christendom die velen van u waarschijnlijk vreemd voorkomt. Er zijn uit de tweede en derde eeuw enkele, nu apocrief genoemde, Handelingen van apostelen bewaard gebleven die met allerlei variaties het volgende verhaal vertellen.⁵² Een apostel kwam in een stad en bracht de boodschap van Jezus Christus met een nogal ascetische inslag. Een jonge vrouw – of: een meisje – hoort dit aan, raakt onder het beslag hiervan en wil vervolgens afzien van het huwelijk waartoe haar ouders haar hadden bestemd. Dat geeft diverse verwickelingen waarop ik nu niet zal ingaan.

Het bekendste en waarschijnlijk oudste verhaal is dat van Paulus en Thecla. Daarin wordt verteld dat Paulus in Iconium in Klein-Azië in het huis van Onesiforus (vgl. 2 Tim. 1:16; 4:19) sprak over seksuele onthouding en de opstanding uit de doden. Zijn preek bevatte onder meer de volgende zaligsprekingen:

Gelukkig wie rein van hart zijn, want zij zullen God zien.

Gelukkig wie hun lichaam zuiver houden, want zij zullen de tempel van God worden.

Gelukkig wie zich onthouden, want tot hen zal God spreken.

Gelukkig wie deze wereld vaarwel hebben gezegd, want zij zullen God behagen. (...)

Gelukkig de lichamen van maagden, want die zullen God behagen en zij zullen het loon van hun zuiverheid niet verliezen. Want het Woord van de Vader zal voor hen een werk van redding worden op de dag van Zijn Zoon, en zij zullen rust hebben tot in de eeuwen der eeuwen.⁵³

51 In Origenes, *Tegen Celsus* III, 44; 55, 9; editie en Franse vertaling Marcel Borret, Sources Chrétiennes 136, Paris 1968; Engelse vertaling Chadwick.

52 Zie over deze geschriften Lieuwe van Kampen, *Apostelverhalen. Doel en compositie van de oudste apokriefe Handelingen der apostelen*, Sliedrecht 1990.

53 *Handelingen van Paulus en Thecla* [3,] 5-6; editie Jeremy W. Barrier, *The Acts of Paul and Thecla* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2, 270), Tübingen 2009, 76; 82; vertaling Vincent Hunink, *Vrouwen naast Paulus. Twee vrouwen uit het vroege christendom*. Ingeleid door

Thecla was een meisje uit – alweer – een voorname, welgestelde familie; ze was als bruid toegezegd aan Thamyris. Zij hoorde Paulus' prediking door het open raam van het buurhuis, waar ze woonde, en schonk er geloof aan. Ze wilde de apostel ontmoeten, zocht hem zelfs 's nachts op toen hij gevangen was gezet, en wilde niet meer met haar verloofde trouwen omdat zij uit Paulus' prediking had geconcludeerd dat zij alleen als maagd deel kon krijgen aan de hemelse verlossing door Jezus Christus.⁵⁴

We hoeven er niet van uit te gaan dat dit een historische gebeurtenis uit de eerste eeuw is en dat sommige apostelen inderdaad die ascetische boodschap hebben gebracht; het feit dat er wel meer Apostelhandelingen zijn waarin een dergelijk verhaal wordt verteld, laat zien dat dit een bepaald genre was waarin met allerlei variaties deze narratieve elementen voorkwamen.⁵⁵ Maar het is goed mogelijk dat er in de tweede en derde eeuw inderdaad meisjes uit welgestelde families waren voor wie een veel oudere bruidegom was uitgekozen terwijl zij zelf in dat huwelijk geen zin hadden. Hoorde een meisje dan een prediker die zei – of die ze zo begreep – dat je maagd moest blijven, wilde je deel krijgen aan de verlossing van je leven uit de greep van zonden en seksuele lusten, dan is het goed denkbaar dat die boodschap bij haar binnenkwam en dat zij zich voortaan daarop richtte.⁵⁶ Een belangrijk motief om christen te worden zou dan zijn, te ontsnappen aan een gearrangeerd huwelijk. Maar – eerlijk is eerlijk – hiermee begeven we ons op het vlak van de hypothesen, want evident historische vrouwen die deze keuze om deze reden hebben gemaakt, zijn ons niet bekend. Wel is er een als historisch gepresenteerd verhaal in Justinus' *Tweede Apologie* dat een gehuwde vrouw van haar ongelovige en ontuchtige man wilde

Fik Meijer, Budel 2013, 26-27. Zie over dit geschrift onder meer Magda Misset-van de Weg, *Sara en Thecla. Verbeelding van vrouwen in 1 Petrus en de Acta Theclae*, dissertatie Universiteit Utrecht 1998, 80-178 (speciaal 119-127).

54 *Handelingen van Paulus en Thecla* [3.] 7-10; 17-18; Hunink, *Vrouwen naast Paulus* 28-29; 32-33.

55 *Handelingen van Andreas*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Lautaro Roig Lanzillotta en Gerard Luttikhuisen (Ad Fontes), Zoetermeer 2008, 16-19; 34-57; *Handelingen van Thomas* 4-16; vertaling A.F.J. Klijn, *De Apocriefen van het Nieuwe Testament. Buitenbijbelse evangeliën, Handelingen, Brieven en Openbaringen*, Kampen 2006, 204-216, waar Jezus zelf een prinses en haar bruidegom in de huwelijksnacht ervan overtuigt van seksuele gemeenschap af te zien.

56 Zie Anne Jensen, *Tekla – de vrouwelijke apostel naast Paulus. Een apocriefe tekst opnieuw ontdekt*, Baarn/Kampen 2001, 41-43 (helaas is de vertaling uit het Duits op veel plaatsen zwak); Barrier, *The Acts of Paul and Thecla*, 10-12; Meijer, in Hunink, *Vrouwen naast Paulus* 11-12; Carmen Bernabé Ubieto, 'Ways of Life in the Apocryphal Acts of the Apostles: Chastity as Autonomy?', in Outi Lehtipuu, Silke Petersen (red.), *Ancient Christian Apocrypha: Marginalized Texts in Early Christianity* (The Bible and Women 3, 2), Atlanta 2022, 127-145.

scheiden.⁵⁷ Maar in haar wens om van haar losbandige man te scheiden lag niet haar motief om christen te worden, want dat was ze al.⁵⁸

Eenvoudige predikers

Met het voorbeeld van Thecla ben ik overgegaan naar de meer indirecte, secundaire getuigenissen van bekeringen tot het christendom in die tijd. We zagen al verscheidene malen dat mensen tot bekering kwamen op grond van het getuigenis of de overreding door een vertrouwenwekkend persoon. Het ging daarbij steeds om mannen uit een goed geschoold, welgesteld milieu. Over indrukwekkende, invloedrijke preken heeft Origenes in zijn *Commentaar op de brief aan de Romeinen* een interessante passage geschreven in zijn uitleg van de woorden van Paulus, 'Met een beroep op de genade die mij geschonken is, zeg ik u allen ...' (Rom. 12:3a).

We moeten inzien dat Paulus, zoals hij ook elders zegt (1 Kor. 2:4-5), niet spreekt met overredende woorden van menselijke wijsheid, maar door de genade die hem is geschonken. Er is immers een groot verschil tussen iemand die spreekt door genade en iemand die spreekt op grond van menselijke wijsheid. In de praktijk gaat het immers bij welsprekende, geleerde mannen, goed van de tongriem gesneden en scherpzinnig, als volgt. Wanneer zij in de gemeenten lang aan het woord zijn en als lof een geweldig applaus oogsten, dan komt toch niemand van de hoorders op grond van die woorden in zijn hart tot berouw; niemand maakt vorderingen in het geloof, en niemand die zich die woorden later weer te binnen brengt, krijgt daardoor ontzag voor God. Integendeel: nadat men het gesprokene geamuseerd en met genoeg alleen maar heeft aangehoord, gaat men weer weg. Maar vaak genoeg gebeurt het dat mannen die niet beschikken over een

57 Justinus, *2 Apologie 2*, editie Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, 79-80; vertaling Bartelink, *Twee Apologeten*, 88-90.

58 Voorts noem ik hier slechts, zonder erop in te gaan, het uitvoerige bekeringsverhaal van Clemens van Rome die onder invloed van Barnabas en Petrus tot geloof kwam, zoals beschreven in het eerste boek van de *Pseudo-Clementijnse Homilieën*. Dit Griekse werk wordt in de eerste helft van de derde eeuw gedateerd. Het bevat echter geen getuigenis uit de eerste hand maar is een uitvoerige, als historisch verhaal gepresenteerde roman over de zendingsreizen die Clemens in het gezelschap van Petrus zou hebben gemaakt. Editie Bernhard Rehm, Georg Strecker, *Die Pseudoklementinen I. Homilien* (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte), Berlin ³1992; Engelse vertaling Thomas Smith, *Ante-Nicene Fathers 8*, 223-346; Duitse vertaling Jürgen Wehnert, *Der Klemensroman* (Kleine Bibliothek der antiken jüdischen und christlichen Literatur), Göttingen 2014.

grote welsprekendheid en zich niet toeleggen op de opbouw van de preek met eenvoudige en ongecompliceerde woorden veel ongelovigen tot het geloof bekeren. Trotse mensen brengen ze tot nederigheid en zondaren zetten ze aan tot bekering. Dit wijst erop dat zo iemand, zoals de apostel in deze tekst zegt, spreekt door de genade die hem is geschonken.⁵⁹

Toegegeven: deze passage zegt meer over de wijze waarop het christelijk geloof destijds aanhang heeft verworven dan over de motieven die men kan hebben gehad om zich erbij aan te sluiten. Toch kan mijns inziens het motief van de geloofwaardigheid van zulke ongeschoolde en ongekunstelde predikers wel aan deze passage worden ontleend. Hier horen we hoe, in Origenes' waarneming, zoekende belangstellenden werden aangesproken, hetgeen bij sommigen – hij schrijft zelfs: bij velen – tot hun bekering leidde.⁶⁰

Vervolgingen?

Ruim één generatie voor Cyprianus van Carthago leefde in die stad Tertullianus, een ontwikkeld man, geschoold in de retorica en in het Romeinse recht. Aan het einde van de tweede eeuw (ca 193 AD) had hij zich bij de christenen aangesloten.⁶¹ Al zijn veel van zijn geschriften, die hij schreef in het Latijn, bewaard gebleven, toch is daarin praktisch niets te vinden over de wijze waarop hij tot zijn keuze voor het christelijk geloof is gekomen en dus al even weinig over zijn motieven. In zijn uitvoerige verdediging van de christenen, het *Apologeticum* (van 197 AD), gericht tot de Romeinse overheid, schrijft hij hooguit: 'Wij zijn opgehouden, uw goden te eren vanaf het ogenblik, dat wij tot het inzicht kwamen, dat zij geen goden zijn.'⁶² Wie niet meer in de traditionele Griekse en Romeinse goden gelooft, staat in ieder geval open voor een andere overtuiging. Met betrekking tot zijn eigen overgang van het heidendom naar het christelijk geloof luidt een *onelineer*

59 Origenes, *Commentaar op de brief aan de Romeinen IX*, 2, r. 17-32. Deze uitleg is bewaard gebleven in de verkorte Latijnse vertaling van Rufinus van Aquileia (ca 405 AD); editie Caroline P. Hammond Bammel, H.J. Frede, H. Stajnek, *Der Römerbriefkommentar des Origenes. Kritische Ausgabe der Übersetzung Rufins. Buch 7-10* (Aus der Geschichte der Lateinischen Bibel 34), Freiburg 1998, 720.

60 Vgl. voor Origenes' kritiek op doorwrochte preken de visie van Harnack, *Mission und Ausbreitung I*, 322: 'Die Wirkung zusammenhängender Predigten in bezug auf die Mission darf nicht überschätzt werden: eine erschütternde, das Herz bewegende Einzelkeit ist zu allen Zeiten ein stärkerer Hebel gewesen als eine lange Predigt.' Hierin klinkt waarschijnlijk ook Harnacks eigen voorkeur mee.

61 Zie Christine Mohrmann, *Tertullianus. Apologeticum en andere geschriften uit Tertullianus' voor-Montanistische tijd* (Monumenta Christiana 3), Utrecht/Brussel 1951, xxxii-xlii.

62 *Apologeticum* 10, 2; editie E. Dekkers, in *Quinti Septimi Florentis Tertulliani Opera* 1 (Corpus Christianorum Series Latina 1), Turnhout 1954, 105; vertaling Mohrmann, *Tertullianus. Apologeticum*, 35. Zie ook *Apologeticum* 24, 10; 24, 18.

uit het *Apologeticum*: 'Men wordt niet als christen geboren, men moet het worden.'⁶³

Maar het gaat mij nu om een andere uitspraak die aan het eind van dit *Apologeticum* staat, namelijk: 'Het bloed van de christenen is zaad.'⁶⁴ Vaak wordt dit vrij weergegeven als: 'Het bloed der martelaren is het zaad der kerk.' Dit houdt in dat omstanders die de martelaarsdood van christenen aanschouwden, zich afvroegen of dat geloof van de christenen misschien wel waar was, als het voor henzelf zo belangrijk was dat zij hun leven ervoor overhadden. Men zag dat martelaren niet per se godsdienstwaanzinnigen waren en dat er zelfs achtenswaardige burgers bij waren. Volgens deze spreuk zouden er dan weer nieuwe christenen bij gekomen zijn, uit de spatten van het bloed van de martelaren dat als zaad weer opkwam. Het is goed mogelijk dat Tertullianus het hier ook over zichzelf heeft.⁶⁵ Zoals we zagen, schreef Justinus iets dergelijks over zijn waarneming van christelijke martelaren toen hijzelf nog Platonist was. Dat men zich om deze reden bij de christenen voegde, zal dus wel eens voorgekomen zijn.⁶⁶ Maar of de kerk na een vervolging door de overheid een aanzienlijke toeloop kende, kunnen we ook betwijfelen. In ieder geval is dat niet aantoonbaar. Het kon evenzeer de andere kant opgaan, want lang niet alle christenen waren zo standvastig dat zij weigerden om voor het welzijn van de keizer een offer aan Griekse of Romeinse goden te brengen, waarmee zij Christus als de enige Heer zouden verloochenen. Veel christenen hadden zwakke knieën, lieten zich onder dwang ertoe overhalen het afgodenoffer toch te brengen, en rekenden erop dat het hun wel vergeven zou worden. Het beleid van de vroeg-katholieke kerk was doorgaans dat die vergeving alleen na langdurige boetedoening beschikbaar was. De tijdelijk afgefallen christenen vormden in die tijd voor gezaghebbende bisschoppen een reusachtig probleem. Het kan ook zo zijn dat sommigen in die situatie juist van hun christelijk geloof afvielen.⁶⁷ Ik zou er dus liever van uitgaan dat de vervolgingen en de martelaarschappen per saldo niet in het bijzonder aan de verbreiding van het christendom hebben bijgedragen.

63 *Apologeticum* 18, 4; editie Dekkers, 118; vertaling Mohrmann, 55. Jochen Eber, *Tertullian. »Gott ist gut und groß«*. *Tertullians Spiritualität in Lehre und Leben*, Bettingen 2000, 24-26, vond voor zijn hoofdstukje 'Bekehrung' in Tertullianus' werken niet meer dan de hierboven geciteerde persoonlijke uitingen.

64 *Apologeticum* 50, 13; editie Dekkers, 171; vertaling Mohrmann, 129.

65 Mohrmann, *Tertullianus. Apologeticum*, xxxiv-xxxv.

66 Vgl. Fox, *Pagans and Christians*, 315.

67 Zie Aalders, *Van huisgemeente tot wereldkerk*, 123-134; H.A. Bakker, 'Tertullianus: Martelaarspijn is geen pijn', in J. Hoek (red.), *Vers christendom. Getuigenissen uit de Vroege Kerk*, Heerenveen 2010, 44-71 (56-57).

Christelijke liefde en zorg

Dan als laatste het redelijk bekende motief waarom mensen zich in de tweede en derde eeuw bij de christenen aansloten: de liefde die er in hun midden heerste en die onder meer tot uiting kwam in de zorg voor zieken en kwetsbaren.⁶⁸ Alweer dankzij Tertullianus' *Apologeticum* kennen wij het commentaar dat buitenstaanders volgens hem hadden op de wijze waarop christenen met elkaar omgingen: 'Kijk eens hoe zij elkaar liefhebben', waarop volgt: 'en hoe zij bereid zijn voor elkaar te sterven.'⁶⁹ Kort daarvoor heeft Tertullianus dan al opgesomd wat christenen zoal doen: zij onderhouden de armen en zorgen ervoor dat die na hun dood worden begraven, ze zorgen voor kinderen uit arme gezinnen en voor wezen, voor personeel dat van ouderdom niet meer kan werken, voor schipbreukelingen en voor christenen die om hun geloof gedwongen worden in de mijnen te werken.⁷⁰ Het lijkt erop dat Tertullianus zichzelf en zijn geloofsgenoten hiermee zelfgenoegzaam een pluim op de hoed steekt, maar het is bedoeld als een aanklacht tegen de Romeinse overheid die juist zulke brave, sociaal actieve inwoners het leven zuur maakt, soms zelfs met de dood bedreigt en daadwerkelijk vermoordt.

In dit verband heeft de vorig jaar overleden socioloog Rodney Stark in 1996 gewezen op de verwoestende invloed die epidemieën in die tijd op de bevolking van het Romeinse Rijk hadden. Vanaf 165 AD woedde er een desastreuze epidemie. Een leger werd erdoor gedecimeerd en dorpen en stadjes in Italië raakten ervan ontvolkt.⁷¹ In zo'n situatie zouden de overlevenden nog eens extra goed kunnen gaan nadenken over de macht van de goden en over de dood. Het is goed denkbaar dat de christelijke zingeving aan het leven, ook te midden van de dood, en de verwachting van verlossing en een hemels bestaan na de dood en de opstanding van de doden aantrekkelijker gevonden werden dan de doorsnee 'heidense' levensvisies en religies.⁷² Helaas zijn echter op de epidemie die in 165 AD begon amper reacties van christenen bekend. Hooguit

68 Zie ook Harnack, *Mission und Ausbreitung* I, 127-172; Aalders, *Van huisgemeente tot wereldkerk*, 71-75.

69 *Apologeticum* 39, 7; editie Dekkers, 151; vertaling Mohrmann, 101.

70 *Apologeticum* 39, 6; editie Dekkers, 151; vertaling Mohrmann, 100-101.

71 Rodney Stark, *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*, Princeton NJ 1996, 76. De (soms slordige) Nederlandse vertaling: *De eerste eeuwen. Een sociologische visie op het ontstaan van het christendom*, Baarn 1998, 85-86. Uitvoeriger over deze epidemie: R.P. Duncan-Jones, 'The Impact of the Antonine Plague', *Journal of Roman Archaeology* 9 (1996), 108-136; Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire* (The Princeton History of the Ancient World), Princeton/Oxford 2017, 98-118.

72 Stark, *The Rise of Christianity*, 80-81; *De eerste eeuwen*, 90.

vinden we uit die tijd enkele passages uit Tatianus' *Rede tot de Grieken*. Hij verwijst daarin naar de ziekte die door demonen veroorzaakt zou zijn, en zegt dat hijzelf de dood veracht, boven iedere vorm van ziekte staat en niet door verdriet verteerd wordt.⁷³ Zijn houding lijkt vooral Stoïcijns, maar zal veeleer zijn ingegeven door zijn christelijke visie op het leven en de dood.

Vanaf 250 AD heerste in het Romeinse Rijk weer een epidemie. Die kwamen we al tegen bij Gregorius de Wonderdoener. In 250-251 AD was er bovendien een (al genoemde) christenvervolging onder keizer Decius en, vanaf 257 AD, onder keizer Valerianus. Reflecties van christelijke auteurs op deze epidemie zijn wel bewaard gebleven. Cyprianus schreef in 252 AD zelfs een boekje *Over de huidige sterfte* (*De mortalitate*), ofwel over het hoge aantal sterfgevallen van die tijd. Hij ziet de epidemie als een aanwijzing dat de komst van Gods Koninkrijk nabij is. De christenen houdt hij voor dat het niet erg is om uit deze wereld te vertrekken en naar Christus te gaan, en dat ze daar bovendien al hun overleden geliefden zullen terugzien.⁷⁴ Hierin zien we dat de christelijke verwachting ook ten tijde van een epidemie hoopvol gestemd kon zijn. Evenzogoed waarschuwt Cyprianus voor verslapping en afval van het geloof.⁷⁵ Opvallend genoeg meent hij dat heidenen door de nood van die tijd ertoe worden genoodzaakt (*coguntur*) tot geloof te komen.⁷⁶ Hij brengt naar voren dat 'deze pest', hoe vreselijk en dodelijk ook, aan het licht brengt hoe de mensheid daarop reageert. Cyprianus stelt dan een aantal scherpe vragen:

Staan zij die nog gezond zijn de zwakken bij? Hebben familieleden hun verwanten getrouw lief? Hebben de meesters compassie met hun zieke slaven? Laten de artsen de zieken die om hulp smeken niet in de steek? Weten de woestelingen hun gewelddadigheid te bedwingen?

73 *Rede tot de Grieken* 11, 1; 16, 3; 17, 2; 17, 4; 18, 3; 20, 2; editie Goodspeed, *Die ältesten Apologeten*, 277, 283-285; 287; Engelse vertaling J.E. Ryland, *Ante-Nicene Fathers* 2, 69; 72-74.

74 *Over de huidige sterfte* 1-2; 5; 8; 15; 18; 20-21; 24; 26; editie M. Simonetti, *Corpus Christianorum Series Latina* 3A, Turnhout 1976, 17-32; Engelse vertalingen Ernest Wallis, *Ante-Nicene Fathers* 5, 469-475 en Roy J. Deferrari, *Fathers of the Church* 36, Washington DC 3 1981, 195-221. Zie over deze epidemie: Kyle Harper, 'Pandemics and Passages to Late Antiquity: Rethinking the Plague of c. 249-270 Described by Cyprian', *Journal of Roman Archaeology* 28 (2015), 223-260; 'Another Eyewitness to the Plague described by Cyprian, with Notes on the "Persecution of Decius"', *ibidem* 29 (2016), 473-476; *The Fate of Rome*, 119-159; Sabine R. Huebner, 'The "plague of Cyprian": A Revised View of the Origin and Spread of a 3rd-c. CE Pandemic', *ibidem* 34 (2021), 151-174.

75 *Over de huidige sterfte* 1.

76 *Over de huidige sterfte* 15. Uit zijn formulering wordt echter niet duidelijk of er daadwerkelijk veel van zulke bekeringen plaatsvonden.

Brengen de graaiers hun onstillbare aandrang tot waanzinnige hebzucht tot bedaren, uit vrees voor de dood? Buigen de hoogmoedigen hun nek? Dimmen de brutalen hun arrogantie? Als rijken hun geliefden aan de dood verliezen, zijn ze dan royaal en vrijgevig nu ze gedoemd zijn te sterven zonder erfgenaam?⁷⁷

Uit deze passage blijkt ten eerste dat Cyprianus ten minste van de christenen verwacht dat ze de zieken bijstaan en ten tweede zien we zijn verontwaardiging om hetgeen hij om zich heen ziet gebeuren.

In diezelfde tijd richt Cyprianus een vlammend protest tot de Romeinse magistraat (wellicht proconsul) Demetrianus, waaruit blijkt dat de christenen de schuld kregen van de epidemie omdat zij de traditionele goden niet meer vereerden. Hij houdt Demetrianus voor dat allerlei mensen geen barmhartigheid en genegenheid jegens de zieken betonen, hen die op sterven liggen in de steek laten, maar wel azen op hun bezit en daarom niet eens willen dat de zieken weer genezen.⁷⁸ Als hij Demetrianus en de doorsnee inwoners hiervan beschuldigt, dan ligt het enigszins voor de hand dat volgens hem de praktijk bij christenen anders is, maar hij schrijft dit er niet bij; misschien wil hij zich daarop niet laten voorstaan. Pontius, Cyprianus' diaken die als ooggetuige achteraf diens leven heeft beschreven, bevestigt dat zijn bisschop ten tijde van de epidemie de gemeente instrueerde om aan de zieken barmhartigheid te bewijzen. De gelovigen moesten zich daarbij niet beperken tot de geloofsgenoten, maar zorg verlenen aan alle mensen, zelfs aan hun vijanden.⁷⁹

Diezelfde epidemie heerste ook in Alexandrië, waar Dionysius in die tijd bisschop was. In de jaren 251-253 AD schreef hij enkele Paasbrieven. In één ervan citeert hij de vragen die de epidemie oproept, bijvoorbeeld: 'hoe komt het dat zoveel mensen hieraan bezwijken?' Anders dan Cyprianus betuigt hij in die brieven wel met zoveel woorden dat de christenen in die stad de zieken verzorgden tot menigeen er zelf aan stierf. Hij vermeldt dat hun zorg zich ook uitstreckte naar hun burens – met wie hij kennelijk hun niet-christelijke burens bedoelt – zonder te denken aan het gevaar dat ze zo zelf liepen. Volgens Dionysius stond het gedrag van de heidenen daar diametraal tegenover; die stootten de zieken af

⁷⁷ *Over de huidige sterfte* 16. Vgl. Stark, *The Rise of Christianity*, 81; *De eerste eeuwen*, 90-91.

⁷⁸ *Aan Demetrianus* 7; 9-10; editie Simonetti, *Corpus Christianorum Series Latina* 3A, 33-51; vertaling (met de Latijnse tekst) Hunink, *Cyprianus. Bidden in een boze wereld*, 60-111 (71-79).

⁷⁹ *Leven van Cyprianus* 9, 6 - 10, 4; editie Bastiaensen, 24-26; Engelse vertaling Wallis, *Ante-Nicene Fathers* 5, 270-271 en Deferrari, *Fathers of the Church* 15, 14-15.

of lieten hen in de steek.⁸⁰ Misschien is dit te negatief geoordeeld over heidenen in het algemeen; maar Dionysius' woorden komen wel overeen met wat Cyprianus schreef. Hoe dan ook, getuigenissen over niet-christenen die zich ten tijde van deze epidemie om hun zieke familieleden en burens bekommerden zijn er niet.

Dit alles is voor mijn onderwerp van belang omdat Rodney Stark als socioloog op grond hiervan een interessante berekening heeft voorgesteld, al zal ik zijn cijfers niet noemen, want die zijn speculatief, en dat wist hij. Hij stelt dat het een verschil maakt of zieken die door de epidemie zijn getroffen, worden verzorgd of in de steek gelaten. Wie verzorgd wordt, al is het maar met eenvoudige middelen, maakt meer kans om de epidemie te overleven dan iemand die van niemand zorg en aandacht krijgt. Er zullen altijd sterfgevallen zijn, ook onder de christenen en de zieken die zij verzorgen, maar procentueel zullen onder hen minder mensen sterven dan onder diegenen die geen zorg van hun familie of burens krijgen. Is de epidemie voorbij en de bevolking aanzienlijk geslonken, bijvoorbeeld met 30 % (toch een getal!), dan zijn er procentueel meer christenen dan daarvoor, omdat die in ieder geval hun geloofsgenoten hebben verzorgd en daarmee enkelen van de dood hebben gered. Maar wat zullen de niet-christelijke burens en vrienden doen, die in de epidemie door hun naasten in de steek werden gelaten en de ziekte hebben overleefd dankzij de zorg van christenen? Er is een goede kans dat zij ook christen worden. Ook daardoor neemt dan het percentage christenen toe. Met deze redenering betoogt Stark dat epidemieën een factor waren in de relatieve groei van het christendom.⁸¹

Nu is het mij te doen om de vraag met welke motieven mensen zich destijds bij de christenen hebben aangesloten. Van het motief dat in verband staat met epidemieën zijn geen primaire getuigenissen bewaard gebleven, want de

80 Deze Paasbrieven zijn bewaard gebleven dankzij Eusebius van Caesarea, die ze heeft opgenomen in zijn *Kerkgeschiedenis* VII, 21-22, zie in het bijzonder 21, 9; 22, 1-3; 22, 6-10; editie Oulton en Lawlor, Loeb Classical Library 265. Symen J. Bouma, *Dionysius van Alexandrië*, Purmerend 1943, 96-102, dateert deze brieven in de jaren 260, zoals vroeger gebruikelijk was en soms nog gedaan wordt. Wolfgang A. Bienert, *Dionysius von Alexandrien. Zur Frage des Origenismus im dritten Jahrhundert* (Patristische Texte und Studien 21), Berlin/New York 1978, 138-155, betoogt echter dat zij stammen uit het begin van de jaren 250.

81 Stark, *The Rise of Christianity*, 76-94; *De eerste eeuwen*, 83-103. Stark gaat uit van de datering van de brieven van Dionysius in de jaren 260; zie daarvoor de vorige noot. Al eerder dan Stark stemde de atheïstische historicus Fox, *Pagans and Christians*, 574, voorzichtig (enigszins *contre cœur?*) in met de visie van vroegere historici dat de houding van christenen ten tijde van epidemieën leidde tot nieuwe aanwas. 'Christians are believed to have met these disasters with the "essentials of social security" and to have offered a "community of human warmth."'

mensen om wie het gaat waren voor het merendeel analfabeet. Toch is het motief in deze benadering evident: sommige zieken die hun ziekte dankzij de zorg van christenen hebben overleefd, hebben zich daarna bij hen aangesloten omdat ze van die zorg en de liefde onder de indruk waren. Zo hebben zij zich opengesteld voor het evangelie dat de christenen tot hun daden had aangezet. Het lijkt misschien bijna te mooi om waar te zijn, of het lijkt alsof christenen zich hiermee op de borst willen kloppen, maar Stark wilde 'gewoon' zijn sociologische blik laten gaan over de getuigenissen die zijn overgeleverd.⁸²

Conclusies

Wat is er dus samenvattend te zeggen over de motieven die bekeerlingen in de tweede en derde eeuw hebben gehad om zich bij de christenen aan te sluiten? De motieven waren nauw verbonden met sommige oorzaken: een ontmoeting met een vertrouwenwekkend persoon die een overtuigende visie op God en het leven had, of een epidemie of een andere noodsituatie waarin iemand door christenen werd verzorgd zonder aanvankelijk bij hun gemeente te horen.

Eerst de invloed van ontmoetingen, in de eerste vier gevallen met een christelijke leraar die met hart en ziel uiteenzette wat zijn godsdienst – of filosofie – inhield. In zulke situaties zagen we de volgende motieven bij de gesprekspartner om ook zelf christen te worden:

- in vergelijking met de Griekse filosofen waren de ouderdom en de relatieve eenvoud van de boeken van Mozes en de Israëlitische profeten een aanbeveling;
- deze profeten werden betrouwbaar geacht omdat ze al over de komende en inmiddels gekomen Christus hadden gesproken;
- de vertrouwenwekkende wijze waarop de ander over God en Christus sprak;
- het feit dat de christelijke levensvisie een heuse, zij het niet-Griekse, *filosofie* was en dus niet een onberedeneerde overtuiging die alleen geschikt zou zijn voor laag- of ongeschoolden.

Verdere inhoudelijke details van de gesprekken zijn ons helaas slechts ten dele overgeleverd, al kunnen we er soms op goede gronden naar raden: bijvoorbeeld de reeds door Jesaja aangekondigde dood van Jezus die als Lam van God stierf tot verlossing van zijn volk en van de mensheid; de uitgestrekte handen van

82 Zie de kritisch-waarderende bespreking van Stark's boek in de afscheidsrede van Jan N. Bremmer, *The Rise of Christianity through the eyes of Gibbon, Harnack and Rodney Stark*, Groningen 2010, 45-58. Vooral diens hoofdstuk over de rol van epidemieën acht hij overtuigend (51-52).

Jezus; de doop als reiniging van je vroegere leven en de kracht van de Geest die je in dat ritueel ontving om een ander, nieuw leven te gaan leiden. Een getuigenis van deze dingen kon een vonk doen overspringen, een verlangen wakker roepen of een soort van verliefdheid doen ontvlammen. Van sommige van zulke bekeringen waren intellectuele gesprekken aanvankelijk de aanleiding, maar die hadden evenzeer een emotionele laag waardoor zoekers in hun ziel getroffen konden worden. Van de gesprekken van de priester Caecilianus met Cyprianus is ons geen verslag bekend, maar wel Cyprianus' getuigenis van zijn ongenoegen over zijn vroegere leven. Dat hij uiteindelijk de doop wilde ondergaan, was stellig gebaseerd op het motief van zijn vertrouwen in Caecilianus' belofte dat zijn twijfels daardoor in één keer zouden worden weggevaagd.

Een heel ander, mogelijk motief om christen te worden zagen we in het verhaal van Thecla: een welgestelde jonge vrouw kon de keuze voor een leven in seksuele onthouding in het spoor van Jezus aantrekkelijker vinden dan het vooruitzicht van een gearrangeerd huwelijk. Ook in zulke verhalen, die zich reëel kunnen hebben voorgedaan, is de relatie tot een vertrouwenwekkende prediker essentieel.

Anders dan de auteurs van de vijf besproken persoonlijke getuigenissen waren de meeste mensen ongeletterd en arm. Zij waren er niet in geïnteresseerd of het christelijk geloof een filosofie was die dan ook filosofisch verantwoord kon worden. Ze konden wel het land bewerken, schapen en geiten hoeden en melken, timmeren, huizen bouwen en zieken verzorgen, al was het maar met eenvoudige middelen.⁸³ Proberen we door te dringen tot hun bestaan, dan is het aannemelijk dat de berichten over christelijke zorg aan zieken en kwetsbaren binnen en buiten de eigen kring waarheidsgetrouw zijn of ten minste een kern van waarheid bevatten. Dit geldt eens te meer in een dramatische situatie zoals tijdens een epidemie, waarin de houding van christenen zich blijkbaar positief onderscheidde van anderen die de zieken veeleer in de steek lieten. Dan is hieruit het motief af te leiden dat wie door christenen was verzorgd en liefgehad, hierin een goede reden zag om zelf ook christen te worden. Bij de voorbereiding op de doop is later ongetwijfeld eveneens over geloofszaken gesproken – over de ene God en over Jezus Christus als Gods Zoon en als Meester en Verlosser – maar ook daarvan zijn ons uit die kringen geen

⁸³ Vgl. keizer Marcus Aurelius, *Zelfbespiegelingen* 6, 14; editie A.I. Trannoy, *Marc-Aurèle. Pensées* (Collection des Universités de France), Paris 1925, 56; vertaling Nico van Suchtelen, Amsterdam 1938, 110. Het verzorgen van zieken noemt deze keizer (121-180 AD) hier trouwens niet.

primaire getuigenissen bekend. Desondanks is uit de schaarse wel overgeleverde getuigenissen *over* de milieus van ongeletterden af te leiden dat de praktische kant van het christelijk geloof voldoende verschil maakte om daardoor aangetrokken te worden en ertoe over te gaan.

Tot besluit

Zo ben ik gekomen aan het einde van deze rede en van mijn werkzaamheid als hoogleraar aan de Protestantse Theologische Universiteit in actieve dienst. Het stemt mij dankbaar dat ik hier twaalf jaar hoogleraar Nieuwe Testament kon zijn, en daarna, aangezien de overbelasting een te zware wissel op mijn conditie trok, negen jaar onderzoekshoogleraar op het gebied van het vroege christendom in bredere zin, met een aanstelling van '0,2 fte'. In die laatste jaren heb ik veel meer dan die acht uur per week gewerkt, met een groot genoegen, maar voor mijn gezondheid was het goed dat de buitensporige werkdruk eraf was. Eerder was ik, van januari 1993 tot augustus 2000, eerst postdoc en daarna universitair docent Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit Kampen (Koornmarkt/Oudestraat). Ik beschouw het als een groot voorrecht dat ik al die jaren mij kon verdiepen in, en schrijven en college geven over, de bronnen van het christelijk geloof in brede zin. Ik dank de vele collega's van al die jaren voor de samenwerking en het bestuur en de Raad van Toezicht – vroeger: het College van Curatoren – voor het in mij gestelde vertrouwen. Met studenten heb ik de laatste negen jaar weinig contact gehad, dus mijn dank voor de samenwerking in het onderwijs komt wat laat, maar mijn herinneringen eraan zijn mij niet minder dierbaar.

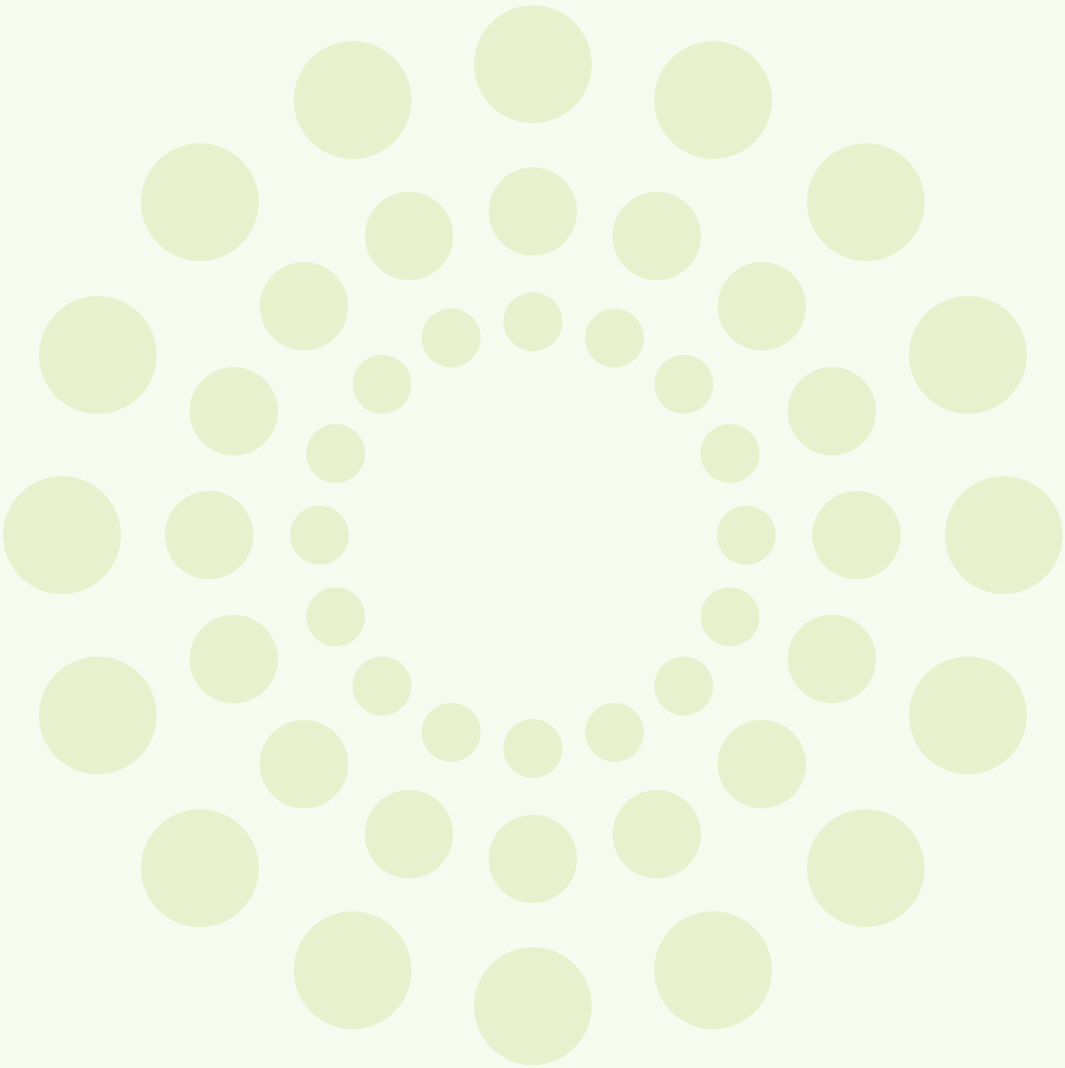
Tegelijk word ik aan het eind van deze maand emeritus predikant, 41 jaar nadat ik in het Friese Oppenhuizen in dat ambt ben bevestigd. Als mij de tijd van leven in gezondheid gegeven wordt, dan wil ik voorlopig mijn beide soorten van werkzaamheden voortzetten – mijn onderzoek en het verzorgen van publicaties én het voorgaan in kerkdiensten en ander predikantswerk. De combinatie van die beide vormen van theologische arbeid bevalt mij het best. Dat ik mij de laatste jaren weer meer aan mijn eerste roeping kon wijden, was een welkom neveneffect van de vrijheid die ik had verworven.

Dit brengt mij op een laatste punt. Ik heb theologie gestudeerd – en ik zou het weer doen, als ik nu een studie zou moeten kiezen –, ik ben predikant geworden en later bovendien docent en hoogleraar; maar de kans dat ik die weg was gegaan als ik niet van jongs af met het geloof vertrouwd was gemaakt – erin was ingewijd –, was menselijkerwijs gesproken geringer geweest. Al stem ik in met Tertullianus' woorden dat je niet als christen wordt geboren maar het

moet worden, toch ben ik geen bekeerling die, zoals Justinus en die anderen die ik aan u heb voorgesteld, pas als jongvolwassene of op nog latere leeftijd tot die keuze is gekomen. Met betrekking hiertoe gaat mijn dank uit naar mijn moeder, Sjoukje Tom, en naar mijn grootvaders, Willem Tom en Riemer Roukema. Bij mijn dank betrek ik eveneens, ook al in gedachtenis, Lily Burggraaff, die mij de meeste jaren van mijn hoogleraarschap heeft vergezeld.

Deo gratias, soli Deo gloria.

Ik heb gezegd.

Prof. dr. Riemer Roukema

WWW.PTHU.NL

ISBN 978-90-73954-98-4